

Examining Shifts in Spatial Population Concentration Indices across Iran's First to Fifth Development Plans (1989-2015)

Mahmoud Moshfegh *

Associate Professor of Demography,
Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran

Abstract

The objective of this research paper is to analyze the trends observed in spatial population concentration indices within the context of regional and urban balance policies during Iran's first to fifth development plans spanning the period of 1989 to 2015. The study employs a trend analysis methodology, utilizing data derived from Iran's censuses. The findings of the research reveal a consistent inclination of population movement towards urban centers, despite the articulation of regional and urban balance objectives in all development plans. This phenomenon manifests in two distinct forms of population centralization. Firstly, a persistent, overarching pattern of national-level centralization emerges as the gravitational center of population settlements in the country. Secondly, a more localized and variable form of centralization is observed in the regional context, wherein certain areas function as regional centers of population agglomeration. Over the duration of the first to fifth development plans, there is evidence of a decline in urban primacy. Interestingly, cities classified as second-tier (with populations ranging between 100,000 and 250,000) exhibit the highest rates of population growth, while cities belonging to middle-tier categories (with populations ranging between 10,000 and 99,999) experience a negative population growth. In conclusion, the overall outcomes indicate a slight amelioration in regional and urban imbalances. Consequently, a shift is observed in the spatial distribution of regional and urban populations, transitioning from an extreme periphery-center structure towards a periphery-semi-periphery arrangement.

Keywords: Decentralization, Urban primacy, Migration, Urban hierarchy, Regions.

* Corresponding Author: moshfegh@atu.ac.ir

How to Cite: Moshfegh, M. (2023). Examining Shifts in Spatial Population Concentration Indices across Iran's First to Fifth Development Plans (1989-2015), *Journal of Urban and Regional Development Planning*, 8(26), 1 -41.

1. Introduction

The process of urbanization in Iran has experienced a consistent upward trajectory over the past five decades. In 1956, the level of urbanization stood at 31.6%, a figure that rose to 74% by 2016. However, this growth has been characterized by a significant imbalance, with a persistent center-periphery pattern dominating the urbanization structure of Iran. Consequently, an essential objective of Iran's development plans has been the attainment of balanced regional and urban development, alongside initiatives aimed at urban decentralization and population control in metropolises and major cities over the past 50 years.

The primary objective of this paper is to investigate the level and trends observed in spatial population concentration indices concerning the objectives of regional and urban balance policies during Iran's first to fifth development plans spanning the period of 1989 to 2015. The geographical categorization employed by the Iran Atlas of Urban and Regional Planning Studies divides the country into three regional levels: large (physical) regions, middle regions (provinces), and micro regions (cities). These development plans have consistently aimed to establish a sense of equilibrium in both population and development across these distinct levels (Latifi, 2011). As a result, the study will examine changes in distribution and concentration indices of the urban population at three levels: A) population concentration trends within macro-physical regions of the country, B) population concentration and displacement trends within middle regions (provinces), and C) an analysis of indicators pertaining to urban population concentration within first cities, metropolises, and urban hierarchies.

2. Literature Review

Studies examining urban population decentralization policies can be categorized into two distinct subjects. The first category consists of research that has conducted positive assessments of the effects brought about by the implementation of such policies. Kondo (2018) and Anh (2003) have provided favorable evaluations of urban population decentralization policies in Asia. Chen, Liu, et al. (2013) demonstrated that China experienced a faster increase in urban population compared to economic growth until 2004; however, since then, Chinese cities have undergone a more balanced distribution. Lee (1997) also noted that urban primacy in South Korea reached its peak

during the 1970s but has remained relatively stable since the 1980s due to decentralization policies. Furthermore, several studies have indicated that Iran's urban system exhibited a trend towards centralization by the end of the 1980s, but since the early 1980s, the concentration of urban population has gradually decreased, leading to a more balanced distribution (Zebardast, 2006; Farhoudi et al., 2009; Seifodini et al., 2014). These studies attributed such changes to the implementation of urban decentralization policies in Iran. The second category encompasses studies that have shown the continued centralization of the urban population in various forms, with the distribution of population within the urban hierarchy becoming increasingly imbalanced. Rakhshani Nasab and Zarrabi (2010) and Taghvaei and Saberi (2010) have demonstrated this trend. Rakhshani Nasab and Zarrabi (2010) revealed that between the years 2006 to 2016, Tehran, Mashhad, Isfahan, Tabriz, and Qom maintained a stable position within the country's urban system, while Karaj ascended from 13th place in 1986 to 5th place in 2006 due to the influx of population overflow from Tehran.

3. Methodology

The research methodology employed in this study involved documentary research and trend analysis. The primary sources of data were the databases of the Central Bank, Statistics Center, and the Program and Budget Organization of Iran. To examine the trend relationships of the indicators, trend line regression was utilized. In order to align the data with the time periods of the development plans, interpolation and extrapolation techniques were employed. To measure urban concentration, several indices were utilized, namely the index of equilibrium, urban primacy index, two-city index, Ginsberg or four-city index, Mehta's four-city index, Herfindahl concentration index, entropy index, and Henderson de-concentration index. These indices provided a comprehensive assessment of the level of concentration within urban areas.

4. Results

The findings indicate that despite the objectives outlined in the first to fifth development plans, aimed at achieving regional and urban equilibrium, the population has consistently gravitated towards central areas at the national, regional, provincial, and urban levels. Two

distinct forms of spatial population centralization have been identified. The first involves national-level centralization, primarily centered on Southern Alborz, which has exhibited enduring, widespread influence. This region has functioned as the main hub for population settlement on a national scale. The second form pertains to regional population centralization, which is comparatively weaker, situational, and limited in scope. These regional centers have served as focal points for population settlement. Provinces in the Zagros and Azerbaijan regions have continually experienced a decline in population, with southern and central Alborz regions being favored. During the initial implementation phase of the first plan, the developmental disparity between Tehran Province and the average score of the nine lower-ranking provinces was 28 times. By the time the fifth development plan was enacted, this discrepancy had decreased to 21 times. Over the course of the first to fifth development plans, urban primacy has diminished. Conversely, cities classified in the second population class (100,000-250,000) have exhibited the highest population growth rates, while cities in the middle population classes (10,000-99,999) have experienced negative population growth. Overall, the results demonstrate a slight alleviation in regional and urban imbalances within the country. The centers of concentration for the urban populace have shifted from primary cities to secondary cities. However, medium-sized cities with populations below 100,000 still face negative population growth.

5. Discussion and Conclusion

The urban spatial growth pattern in Iran reveals an increasing concentration of the urban population in the first and second urban classes, while lower-class cities experience a decline in population in favor of these urban centers. The results demonstrate that despite the objectives set forth in the urban development plans, focusing on strengthening medium-sized cities, the urban population has gravitated towards megapolises and larger cities with populations exceeding 100,000. By comparing the changes in Mehta's index with the levels proposed by Richardson, it is evident that Iran's urban primacy has transitioned from a state of "super-primacy" to a "primacy" level during the first to fifth development plan period. This shift indicates that the urban structure is still far from an ideal situation; however, there is a general trend towards achieving better balance within Iran.

Consequently, we propose that the spatial distribution of the regional and urban population is evolving from an extreme periphery-center structure to a periphery-semi-periphery structure.

Acknowledgments

I would like to express my sincere gratitude to the esteemed Professor, Dr. Gholamreza Latifi, for his invaluable guidance and advice throughout the process of writing this paper. His expertise has greatly contributed to the quality and depth of my work.

فصلنامه برنامه‌ریزی توسعه شهری و منطقه‌ای

سال هشتم، شماره ۲۶، پاییز ۱۴۰۲، ص ۱ تا ۴۱

www.urdp.atu.ac.ir

DOI: 10.22054/urdp.2023.72952.1537

بررسی و ارزیابی تغییرات شاخص‌های تمرکزگرائی جمعیت شهری طی برنامه‌های اول تا پنجم توسعه ایران (۱۳۹۴-۱۳۶۸)

محمود مشفق* دانشیار گروه جمعیت‌شناسی دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران.

چکیده

هدف این مقاله مطالعه سطح و روند تحولات شاخص‌های تمرکزگرائی جمعیت با توجه به اهداف سیاست‌های تعادل منطقه‌ای و شهری طی برنامه‌های اول تا پنجم توسعه ایران (۱۳۶۸-۱۳۹۴) است. روش تحقیق روندپژوهی جمعیتی و منبع داده‌ها سرشماری‌های کشور است. نتایج نشان می‌دهد که علی‌رغم تصریح اهداف توازن و تعادل توسعه منطقه‌ای و شهری در تمامی برنامه‌های توسعه اول تا پنجم جمعیت در تمامی سطوح ملی، کالبدی، استانی و شهری همواره به‌سوی مراکز گرایش داشته است. دو نوع تمرکزگرائی جمعیت تشخیص داده شد، یکی تمرکزگرائی سطح ملی با محوریت البرز جنوبی که همواره مستمر، عام و فراگیر بوده است و به‌عنوان نقطه ثقل اسکان جمعیت در سطح ملی عمل کرده است، دوم تمرکزگرائی منطقه‌ای که جریانی ضعیف‌تر، موقعیتی و غیر فراگیر بوده است که به‌عنوان مراکز ثقل منطقه‌ای سکناگزینی جمعیت عمل کرده است. طی دوره زمانی برنامه اول و پنجم توسعه میزان نخست شهری در کشور روبه کاهش نهاده، اما در مقابل شهرهای طبقه دوم جمعیتی (۲۵۰-۱۰۰ هزار)، دارای بالاترین رشدهای جمعیتی و تمامی شهرهای طبقات متوسط جمعیتی (۹۹۹۹۹-۱۰۰۰۰) دارای رشد منفی جمعیتی بوده‌اند. به‌طور کلی، نتایج نشان می‌دهد عدم تعادل منطقه‌ای و شهری در کشور تا حدود کمی تعدیل شده و مراکز ثقل تمرکزگرائی جمعیت شهری از نخست شهرها به شهرهای مرتبه دوم تغییر نموده است، ولی همچنان رشد جمعیت شهرهای متوسط زیر ۱۰۰ هزار نفر منفی است؛ لذا می‌توان گفت توزیع فضایی جمعیت منطقه‌ای و شهری از وضعیت ساختار پیرامون به مرکز شدید به ساختار پیرامون به نیمه پیرامون در حال تغییر است.

کلیدواژه‌ها: تمرکززدائی، نخست شهری، مهاجرت، سلسله‌مراتب شهری، مناطق کالبدی.

ارزیابی برنامه ششم (۱۳۹۶ تا ۱۴۰۰) هم موردنظر محقق بود، اما فقدان اطلاعات دقیق جمعیتی کشور بعد از سال

۱۳۹۵ (آخرین سرشماری کشور) مانع این امر شد.

* نویسنده مسئول: moshfegh@atu.ac.ir

مقدمه

یکی از مهم‌ترین تحولات در تاریخ تمدن بشری شهرنشینی است. گوردن چایلد باستان‌شناس استرالیایی برای نخستین‌بار مازاد تولید را عامل کلیدی در پیدایش و حیات شهرها عنوان نمود. او فرایند پیدایش شهر در تاریخ بشر را «انقلاب شهری» و شهرنشینی را معادل «تمدن» قرارداد. رابرت معتقد است که ایجاد شهر دومین انقلاب عظیم در فرهنگ و گستره تاریخی حیات انسان، روند اجتماعی برجسته‌ای بوده که بیشتر موجب دگرگونی در روابط متقابل بین انسان‌ها گردیده و تغییر در واکنش‌هایی که او نسبت به محیط داشته است (عظیمی، ۱۳۸۱).

پاکیون^۱ (۲۰۱۱) تغییرات و پویائی‌های مکانی جمعیت در جوامع توسعه‌یافته را مرکز‌گریز و کشورهای درحال‌توسعه را مرکزگرا توصیف کرده است. طی نیم‌قرن گذشته، بسیاری از کشورهای درحال‌توسعه روند شهرنشینی نامتوازن را با سرعت فزاینده‌ای تجربه کرده‌اند. درحالی‌که اغلب شهرهای کوچک و متوسط دارای رشد منفی بوده یا به آهستگی رشد داشته‌اند، شهرهای بزرگ به‌ویژه پایتخت‌ها و کلان‌شهرها رشد جمعیتی شتابانی را تجربه کرده‌اند. محققان مهم‌ترین ویژگی‌های بارز شهرنشینی نامتوازن در کشورهای درحال‌توسعه را عدم تعادل در سلسله‌مراتب شهری، عدم تعادل بین منطقه‌ای، رشد بالای جمعیت پایتخت‌ها و کلان‌شهرها، توسعه بی‌رویه مجموعه‌های شهری معرفی کرده‌اند (کیم^۲، ۱۹۸۸، آنه^۳، ۲۰۰۳، کوهن^۴، ۲۰۰۶، چن، فیسک و دیگران^۵، ۲۰۰۹، حسینی و حاجیلو^۶، ۲۰۱۹). نیز پیامدهای منفی این ساختار نامتعادل توزیع منطقه‌ای و شهری جمعیت مواردی چون مشکلات مدیریت شهری به‌ویژه در کلان‌شهرها، مسکن، حمل‌ونقل، حاشیه‌نشینی، مسائل زیست‌محیطی، آلودگی هوا، خدمات‌رسانی نامتعادل و نارسا معرفی شده است (حسینی و حاجیلو، ۲۰۱۹، وارثی، زنگی‌آبادی و دیگران، ۱۳۸۷

1. Pacione
2. Kim
3. Anh
4. Cohen
5. Chen, Fiske et al.
6. Hosseini and Hajilou

سراقی، ابوالفتحی و دیگران، ۱۳۸۸، زنگک^۱، (۲۰۱۵).

بر اساس، مطالعات بخش جمعیت سازمان ملل (۲۰۲۰) ۵۶ درصد از کشورهای جهان و ۶۸ درصد از کشورهای آسیای در ۵ سال گذشته معطوف به سال ۲۰۲۰ سیاست تمرکززدایی جمعیتی از مناطق شهری بزرگ در پیش داشته‌اند. طی نیم‌قرن گذشته شهرنشینی در ایران دائماً در حال افزایش بوده است. در سال ۱۳۳۵ میزان شهرنشینی در ایران برابر ۳۱/۶ درصد بود و در سال ۱۳۹۵ به حدود ۷۴ درصد افزایش یافت؛ اما به‌زعم اکثر محققان این تغییرات به گونه‌ای نامتوازن پیش رفته است؛ لذا یکی از مهم‌ترین اهداف برنامه‌های توسعه کشور در نیم‌قرن گذشته دستیابی به توسعه متوازن منطقه‌ای و شهری، کنترل رشد جمعیت کلان‌شهرها و شهرهای بزرگ کشور بوده است.

مطالعات ارزشمندی در خصوص تمرکزگرایی جمعیت شهری صورت گرفته است (زبردست، ۱۳۸۵، فرهودی و همکاران، ۱۳۸۸، تقوائی و صابری، ۱۳۸۹، رخشانی نسب و ضرابی، ۱۳۸۹، سیف‌الدینی و همکاران، ۱۳۹۳)؛ اما این‌گونه مطالعات بیشتر معطوف به موضوع نخست شهری بوده‌اند و جنبه‌های منطقه‌ای را هم در نظر نداشته‌اند، بعلاوه بیشتر جنبه توصیفی داشته و باهدف ارزیابی اهداف برنامه‌های توسعه در زمینه تعادل منطقه‌ای و شهری به موضوع نپرداخته‌اند. تحلیل روند تغییرات توزیع، تمرکز و جابه‌جایی جمعیت در مناطق و شهرهای کشور در رابطه آثار برنامه‌های توسعه اندک و محدود است؛ لذا هدف این مقاله مطالعه شاخص‌های توزیع و تمرکز جمعیتی در سطح منطقه‌ای و شهری در رابطه با اهداف تعادل منطقه‌ای و تمرکززدایی در برنامه‌های توسعه اقتصادی - اجتماعی ایران است. اطلس مطالعات برنامه‌ریزی شهری و منطقه‌ای سطح منطق‌هایی را شامل مناطق کلان (کالبدی)، مناطق میانی (استان‌ها)، مناطق خرد شهرها و یا شهرستان‌ها را تفکیک نموده است، برنامه‌های توسعه کشور همواره تلاش نموده‌اند، تعادل بخشی توسعه و توازن جمعیتی را دنبال کنند (لطیفی، ۱۳۹۱). لذا شاخص توزیع و تمرکز جمعیت شهری در سه سطح موردنظر موردبررسی قرار می‌گیرد: الف) تغییرات تمرکز جمعیت در سطح مناطق کلان کالبدی کشور، ب) تغییرات تمرکز و جابجایی جمعیت در سطح مناطق میانی

بررسی و ارزیابی تغییرات شاخص‌های تمرکزگرائی جمعیت شهری طی ...؛ مشفق | ۹

(استان‌ها)، ج) تحلیل شاخص‌های تمرکز جمعیت شهری در نخست - شهر، کلان‌شهرها و سلسله‌مراتب شهری.

اهداف پژوهش:

- بررسی و ارزیابی تغییرات شاخص‌های مکانی تمرکزگرائی جمعیت شهری طی برنامه‌های اول تا پنجم توسعه ایران.
- ارزیابی اهداف تعادل بخشی به توزیع جمعیت شهری - روستایی در برنامه‌ها با توجه به روند تحولات جمعیت شهری - روستایی.
- ارزیابی برنامه‌های تمرکززدائی منطقه‌ای با توجه روند تحولات و جابجایی‌های جمعیتی در سطوح مناطق کالبدی و استانی.
- ارزیابی برنامه‌های تمرکززدائی جمعیت شهری با توجه به تحولات روند تمرکز جمعیت در نخست شهر، کلان‌شهرها، سلسله‌مراتب شهری.

زمینه‌های نظری

در بین نظریات مکانی، دیدگاه‌های کریستالر، فریدمن و پرو بیشتر به موضوع تحلیل اقتصاد فضا پرداخته‌اند. مدل اصلی «کریستالر» متکی به اصل بازاریابی است، نتیجه کاربرد این اصل پدید آمدن روابط متقابل سلسله مراتبی بین مکان‌های مرکزی است (لطیفی؛ ۱۳۹۱:۲۴۱). کریستالر در نظریه مکان‌های مرکزی بیان می‌کند مناطق شهری بزرگ و به‌ویژه پایتخت کالا و خدمات را در اختیار نواحی دیگر خود قرار می‌دهند و از این نظر برای مناطق دیگر دارای مرکزیت هستند (پاپلی یزدی و رجبی، ۱۳۸۶:۱۸۳). مناطق مرکزی به علت هم‌افزایی متقابل میان شبکه‌های اقتصادی، صنعتی، تجاری و خدماتی زمینه‌های ایجاد فرصت‌های شغلی گوناگون، منابع درآمدزایی بیشتر را هم برای جمعیت بومی و هم برای جمعیت سایر نقاط فراهم می‌کنند و از این طریق زمینه جذب پدیده‌تر جمعیت‌های مهاجر را از سایر مناطق فراهم می‌آورند (لطیفی؛ ۱۳۹۱:۲۴۱).

از دیدگاه نظریه مرکز - پیرامون فریدمن هر نظام جغرافیایی - جمعیتی شامل دو زیر نظام فضایی است. یکی مرکز که قلب پیشتاز و پویای نظام است و دیگری پیرامون که می‌توان آن را بقیه نظام به حساب آورد و در حالت وابستگی و یا سلطه‌پذیری نسبت به مرکز قرار دارد. رابطه مرکز - پیرامون را اصولاً می‌توان رابطه‌ای استعماری دانست، به علت انتقال عوامل اصلی تولید از پیرامون به مرکز یک ساختار قطبی شده منطقه‌ای نابرابر در طول زمان شکل می‌گیرد (لطیفی، ۱۳۹۱، پاپلی یزدی، ۱۳۸۶). طبق نظریه قطب رشد پرو رشد اقتصادی در یک کانون یا قطب به وجود می‌آید، این رشد و توسعه از آنجا در همه نقاط ناحیه گسترش می‌یابد و همه سطوح ناحیه‌ای از برنامه‌ریزی و توسعه بهره‌مند می‌شوند؛ اما در کشورهای درحال توسعه موانع متعدد سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و ... آن‌چنان زیاد است که نمی‌گذارند تأثیرات برنامه‌ریزی توسعه منطقه‌ای در همه نقاط یک ناحیه گسترش یابد و تنها در قطب معین و متمرکز سرمایه‌گذاری می‌شوند. از همین رو همه مهاجران به این قطب اصلی جذب می‌شوند و مهاجران روستایی و غیرماهر می‌توانند تنها در بخش غیررسمی اشتغال یابند.

جهت تغییر در این ساختار مرکز - پیرامون، از دهه ۱۹۵۰ به بعد در بسیاری از کشورهای درحال توسعه، برنامه‌ریزی‌های فضایی مختلفی در جهت تعادل بخشی منطقه‌ای انجام گرفته است. این سیاست‌های فضایی که باهدف تعادل بخشی به امکانات و جمعیت صورت گرفته است را می‌توان در چند گروه اصلی طبقه‌بندی کرد: الف) سیاست‌ها و برنامه‌ریزی‌هایی که هدف آن محدود کردن رشد شهرهای بزرگ از طریق مهار مهاجرت‌ها، ب) سیاست‌هایی که هدف اصلی آن آهسته کردن رشد بزرگ‌ترین شهرها از طریق فراهم کردن امکانات لازم برای رشد شهرهای میانی یا ایجاد مراکز جدید شهری، ج) برنامه‌ریزی‌ها و سیاست‌هایی در جهت دگرگونی اقتصاد روستایی که در نتیجه آن گسترش شهرها به آرامی صورت گیرد (شکویی، ۱۳۸۴، لطیفی، ۱۳۸۸).

پیشینه پژوهش

در خصوص تغییرات تعادل و توازن فضائی جمعیت شهری و منطقه‌ای نتایج تحقیقات تا حدودی متفاوت است؛ اما با توجه نتایج این مطالعات در خصوص تشخیص الگوها و روندها و ارتباط آن با سیاست‌های تمرکززدائی جمعیت شهری می‌توان آن‌ها را به دودسته مجزا تقسیم نمود. دسته اول، مطالعاتی هستند که اثرات اجرای سیاست‌های تمرکززدائی جمعیت شهری را مثبت ارزیابی کرده‌اند. کوندو^۱ (۲۰۱۸) و آنه^۲ (۲۰۰۳) اثرات سیاست‌های دولتی در تمرکززدائی جمعیت شهری در آسیا را مثبت و خوش‌بینانه ارزیابی کرده‌اند، اما به‌زعم آن‌ها اثر سیاست‌های توسعه و تمرکززدائی بر توزیع جمعیت شهری همچنان پیچیده و مبهم است و به عوامل متعددی بستگی دارد. چن^۳، لئو^۴ و همکاران (۲۰۱۳) در تحلیل روند شهرنشینی چین نشان دادند که تا سال ۲۰۰۴ جمعیت شهری سریع‌تر از رشد اقتصادی افزایش یافته است، اما از این زمان به بعد شهرهای چین روندهای متعادل‌تری را طی کرده‌اند، با توجه به اشباع جمعیت در شهرهای بزرگ، دولت چین بایستی در مورد توسعه زیرساخت‌های شهری استراتژی‌های جدیدی را در پیش بگیرد، محور اصلی برنامه توسعه در دوره جدید شهرنشینی بایستی بهبود کیفیت زندگی شهری باشد. مطالعات محققان کره جنوبی نشان می‌دهد که صنعتی‌شدن سریع از اواسط دهه ۱۹۶۰ تا ۱۹۷۰ باعث مهاجرت‌های بزرگ به سئول و افزایش جمعیت این شهر و سایر کلان‌شهرها شد، اما دولت در کنترل رشد جمعیت کلان‌شهرها، هدایت و جهت‌دهی مهاجرت داخلی از طریق تمرکززدایی از خدمات و زیرساخت‌های دولتی، ارتقای توسعه اقتصادی در شهرهای کوچک و متوسط و نیز توسعه زیرساخت‌های حمل‌ونقل تا حدود زیادی موفق عمل کرده است (کیم^۵، ۱۹۸۸، لی و کیم^۶، ۲۰۲۰). همچنین لی^۷ (۱۹۹۷) بیان

-
1. Kundu
 2. Anh
 3. Chen
 4. Liu
 5. Kim
 6. Lee and Kim
 7. Lee

می‌کند که نخست شهری در کره جنوبی حدوداً در سال ۱۹۷۰ به اوج رسیده است، اما از دهه ۱۹۸۰ به بعد با اعمال سیاست‌های تمرکززدایی روند نسبتاً ثابتی داشته است. برخی مطالعات در ایران هم نتایج اعمال سیاست‌های تمرکززدایی جمعیت شهری مؤثر ارزیابی کرده‌اند. نتایج این‌گونه مطالعات نشان داده است که تا پایان دهه ۱۳۶۰ نظام شهری ایران به‌سوی تمرکزگرایی پیش رفته است، اما از آغاز دهه ۱۳۶۰ به بعد از میزان تمرکزگرایی جمعیت شهری در کشور به‌تدریج کاسته شده است و به سمت توزیع متوازن‌تر حرکت کرده است (زبردست، ۱۳۸۵، فرهودی و همکاران، ۱۳۸۸، سیف‌الدینی و همکاران، ۱۳۹۳). آن‌ها این‌گونه تغییرات را ناشی از اعمال سیاست‌های تمرکززدایی جمعیت شهری قبل و بعد از انقلاب ارزیابی کرده‌اند. شیخی و آقا محسنی قشمی (۱۳۹۴) به این نتیجه رسیدند که تمرکزگرایی در ایران ساختاری و نهادی است و مرکزیت تهران فقط به لحاظ سیاسی نیست بلکه به لحاظ اقتصادی، تجاری و فرهنگی است، لذا همواره جاذب جمعیت خواهد بود.

دسته دوم، مطالعاتی هستند که نشان داده‌اند تمرکزگرایی جمعیت شهری در شکل‌های متفاوت‌تری نسبت به گذشته ادامه داشته و توزیع جمعیت در سلسله‌مراتب شهری به‌سوی عدم تعادل بیشتر حرکت کرده است (رخشانی نسب و ضرابی، ۱۳۸۹، تقوائی و صابری، ۱۳۸۹). رخشانی نسب و ضرابی (۱۳۸۹) نشان داده‌اند طی دوره ۱۳۸۵-۱۳۶۵ شهرهای تهران، مشهد، اصفهان، تبریز و قم در نظام شهری کشور از مرتبه ثابتی برخوردار بوده‌اند و شهر کرج به دلیل جذب سرریز جمعیتی تهران از رتبه ۱۳ در سال ۱۳۶۵ به رتبه ۵ در سال ۱۳۸۵ صعود کرده است، همچنین، توزیع جمعیت در سلسله‌مراتب شهری کشور از حالت نیمه متعادل در سال ۱۳۶۵ و ۱۳۷۵ به حالت بحرانی در سال ۱۳۸۵ سوق پیدا کرد. نتایج در مورد تمرکزگرایی جمعیت در واحدهای بزرگ‌تر منطقه‌ای یعنی استان‌ها مشابه است. این دسته از مطالعات اعمال سیاست‌های تمرکززدایی جمعیت شهری و منطقه‌ای را در بهبود وضع نظام شهری و منطقه‌ای تمرکزگرایی کشور نا مؤثر دانسته‌اند.

روش تحقیق

روش تحقیق این پژوهش اسنادی و روند پژوهی جمعیتی است. محاسبه شاخص‌ها و میزان‌های جمعیتی با استفاده از داده‌های سرشماری به‌وسیله بسته نرم‌افزاری جمعیت‌شناسی PAS صورت گرفته است. جهت تحلیل شاخص درجه توسعه‌یافتگی مناطق کالبدی و استان‌ها از برآوردهای وثوقی لنگ (۱۳۹۸) که با به‌کارگیری ۲۵ شاخص زیر بنائی، اقتصادی و اجتماعی و با استفاده از تکنیک TOPSIS به برآورد درجه توسعه‌یافتگی استان‌ها پرداخته، استفاده شده است. ضریب جینی و میزان بیکاری مبتنی بر برآوردهای بانک مرکزی و مرکز آمار ایران است. از شاخص و میزان‌های ذیل برای تحلیل تغییرات جمعیتی استفاده شده است.

شاخص عدم تعادل جمعیتی

مارکو برای مقایسه توزیع متعادل جمعیت شاخصی را پیشنهاد می‌کند که بر اساس شاخص عدم تشابه تهیه شده است، این شاخص به‌عنوان شاخص تعادل^۱ (I_E) می‌باشد و عدم تشابه بین توزیع درصدی در پایان یک فاصله زمانی را می‌سنجد و فرمول آن به شکل زیر می‌باشد:

$$I_E = \frac{1}{2} \sum_{i=1}^n |x_i - y_i|$$

که x_i نشان‌دهنده درصد جمعیت در ناحیه i در سال پایه y_i درصد جمعیت در ناحیه i در حالت تعادل است و n تعداد نواحی می‌باشد، هر چه شاخص به ۱۰۰ نزدیک‌تر شود نشان‌دهنده آن است که توزیع جمعیت نسبت به مقطع زمانی قبل نامتعادل‌تر شده است.

میزان خالص مهاجرت

میزان خالص مهاجرت با استفاده از تفاضل واردشدگان و خارج‌شدگان به دست می‌آید و مقدار آن نشان‌دهنده اثر مهاجرت بر تغییرات جمعیتی منطقه مورد مطالعه است.

نخست شهری

نخست شهری که عبارت است تسلط یک یا چند شهر خاص از لحاظ اندازه، رشد و درجه تأثیرگذاری بر بقیه شهرها که عموماً برای سنجش تمرکزگرائی جمعیت شهری استفاده می‌شود.

شاخص‌های سنجش نخست شهری

الف) شاخص نخست شهری^۱

شاخص نخست شهری (UPI) نسبت جمعیت بزرگ‌ترین شهر (P_1) به کل جمعیت شهری (P) کشور و یا منطقه‌ای که شاخص نخست شهری برای آن محاسبه می‌شود:

$$UPI = \left(\frac{P_1}{P}\right)$$

هرچه مقدار عددی این شاخص بیشتر باشد، بزرگ‌ترین شهر دارای نخست شهری بیشتری است (زبردست، ۱۳۸۵).

ب) شاخص دو شهر^۲

این شاخص مرتبط با توزیع رتبه - اندازه شهری است و شاخصی نسبی است، بدین ترتیب که از طریق محاسبه نسبت جمعیت شهر نخست به دومین شهر به دست می‌آید:

$$TCI = \left(\frac{P_1}{P_2}\right)$$

این شاخص نیز هرچه بزرگ‌تر باشد، بزرگ‌ترین شهر دارای نخست شهری بیشتری است (زبردست، ۱۳۸۵).

ج) شاخص گینزبرگ^۳ یا شاخص چهار شهر^۴

شاخص گینزبرگ (GI)، همانند شاخص دو شهر مبتنی بر توزیع رتبه - اندازه شهری است

1. Urban Primacy Index - UPI

2. Two – City Index - TCI

3. Ginsberg

4. Four City Index - FCI

بررسی و ارزیابی تغییرات شاخص‌های تمرکزگرائی جمعیت شهری طی ...؛ مشفق | ۱۵

و نسبت جمعیت شهر نخست به مجموع جمعیت شهرهای رتبه دوم، سوم و چهارم را شامل می‌شود. این شاخص به شاخص گینزبرگ نیز معروف است (زبردست، ۱۳۸۵).

$$GI = \left(\frac{P_1}{P_2 + P_3 + P_4} \right)$$

د) شاخص چهار شهر مهتا^۱

برای تعیین میزان نخست شهری مهتا شاخص چهار شهر پیشنهادی گینزبرگ یا کلارک را با اضافه کردن جمعیت نخست شهر (P1) به مخرج کسر شاخص فوق اصلاح و آن را شاخص چهار شهر نامید. شاخص چهار شهر مهتا بنابراین از تقسیم جمعیت نخست شهر به مجموع جمعیت شهرهای رتبه اول تا رتبه چهارم به دست می‌آید:

$$MI = \left(\frac{P_1}{P_1 + P_2 + P_3 + P_4} \right)$$

شاخص چهار شهر مهتا، یکی دیگر از روش‌های توازن یا عدم توازن در نظام شهری است که از تقسیم جمعیت شهر نخست به مجموع جمعیت شهرهای رتبه اول تا رتبه چهارم به دست می‌آید. ریچاردسون با بررسی قاعده رتبه اندازه شهری و شاخص چهار شهر مهتا، برای تعیین میزان نخست شهری دامنه‌ای از این شاخص را به شرح جدول ذیل ارائه کرده است (عظیمی، ۱۳۸۱). بر اساس این جدول اگر مقدار عددی شاخص چهار شهر بین ۰/۶۵ و ۱ باشد، نخست شهری بیشترین است و اگر مقدار عددی آن کمتر از ۰/۴۱ باشد، نخست شهری کمترین است (گیلبرت و دیگران^۲، ۱۹۹۳).

جدول ۱. درجات برتری شهری بر اساس شاخص مهتا

شاخص چهار شهر	نوع برتری شهری
۰/۶۵-۱	فوق برتری
۰/۵۴-۰/۶۵	برتری
۰/۴۱-۰/۵۴	برتری مطلوب
کمتر از ۰/۴۱	حداقل برتری

1. Mehta's Four City Index

2. Gilbert

د) شاخص تمرکز هرفیندال^۱

باتوجه به اینکه شاخص‌های چهارگانه قبلی میزان نخست شهری و یا تسلط شهر نخست بر نظام شهری را بررسی می‌کردند، شاخصی نیز لازم است تا میزان تمرکز در کل نظام شهری و اینکه آیا در مقاطع مختلف زمانی از شدت تمرکز کاسته شده و به سمت تعادل نسبی پیش می‌رود یا نه از این شاخص استفاده می‌شود. شاخص هرفیندال از طریق فرمول زیر محاسبه می‌شود (حکمت نیا، ۱۳۸۵).

$$H_i = \sum_{i=1}^n \left(\frac{p_i}{p}\right)^2$$

که در آن P_i جمعیت شهر i و p کل جمعیت شهری منطقه مورد مطالعه است.

ه) شاخص‌های عدم تمرکز

الف) شاخص آنتروپی

آنتروپی^۲ یک معیار ناپارامتری برای نشان‌دادن تعادل در یک توزیع است و هرچه میزان این شاخص بیشتر شود، توزیع به‌سوی تعادل در حرکت است. بنابراین به حداکثر رساندن آنتروپی به مفهوم دستیابی به یک‌دست‌ترین توزیع ممکن است. میزان آنتروپی از رابطه زیر به دست می‌آید که در آن p_i نسبت جمعیت در شهر i به کل جمعیت شهری است (حکمت نیا، ۱۳۸۵).

$$H = \sum_{i=1}^n p_i * L_n p_i$$

ب) شاخص عدم تمرکز هندرسون (HDI)^۳ که از فرمول زیر قابل محاسبه است، که در آن P_i جمعیت شهر i و P کل جمعیت شهری و n تعداد شهرها در نظام شهری است، نشان‌دهنده کاهش تمرکز در نظام شهری است (زبردست، ۱۳۸۶):

-
1. Herfindahl Concentration Index
 2. Entropy
 3. Henderson Déconcentration Index

$$HDI = \left[\sum_{i=1}^n \left(\frac{p_i}{p} \right)^2 \right]^{-1}$$

یافته‌ها

بخش اول) مروری بر برنامه‌های تمرکززدایی منطقه‌ای و شهری در برنامه‌های توسعه پنج‌ساله

قبل از انقلاب سیاست‌های آمایشی و تمرکززدایی شهری در قالب برنامه‌های عمرانی و با تلاش‌های مجدانه ابوالحسن ابتهاج به‌عنوان یکی از برجسته‌ترین بنیان‌گذاران تفکر برنامه‌ریزی در کشور دنبال می‌شد (عروضی، ۱۳۷۱)، اما بعد از انقلاب اسلامی این سیاست‌ها عمدتاً در قالب برنامه‌های توسعه اقتصادی، اجتماعی دنبال شده است.

برنامه اول توسعه (۱۳۷۲-۱۳۶۸)

از اهداف کلان ده‌گانه برنامه اول توسعه طی سال‌های ۱۳۶۸ تا ۱۳۷۲ سازمان‌دهی فضایی و توزیع جغرافیایی جمعیت و فعالیت‌ها، متناسب با مزیت‌های نسبی هر منطقه بود و سرمایه‌گذاری تجهیز مناطق که دارای مازاد ظرفیت‌های زیربنایی و استعدادهای اقتصادی استفاده‌نشده هستند با تأکید بر بخش‌های محروم برای مهار و هدایت مهاجرت‌ها از اهداف برنامه اول توسعه ایران بوده است. مهم‌ترین دستورالعمل‌های این برنامه در خصوص تمرکززدایی جمعیت شهری عبارت‌اند از: (۱) جلوگیری از رشد کلان‌شهرها و تقویت شهرهای متوسط (۲) مهار رشد و آمایش درونی قطب‌های اشباع‌شده خصوصاً در مورد تهران، (۳) تجهیز تعدادی از شهرهای بزرگ در کشور به‌عنوان مراکز رشد منطقه‌ای، (۴) تجهیز و تقویت شهرهای متوسط جهت سهم غالب سرریز جمعیت شهرهای بزرگ، (۵) تجهیز و تقویت شهرهای کوچک به‌عنوان حلقه اتصال جامعه شهری با جامعه روستایی، (۶) تجهیز و تقویت مراکز دهستان و روستاهای مرکزی و ایجاد روستا شهرها (س، ب، ب ۱، ۱۳۶۹).

برنامه دوم توسعه (۱۳۷۸ - ۱۳۷۴)

راهکارهای تعادل بخشی منطقه‌ای و تمرکززدایی عبارت بودند از: (۱) تقسیم بهینه امکانات عمومی با تعیین ضرایب وضع موجود استان‌ها و مناطق، (۲) کاهش ضریب جینی، (۳) محرومیت‌زدایی و رفع عدم تعادل‌های منطقه‌ای در برنامه‌های آمایش سرزمین، (۴) برنامه‌ریزی و ایجاد تعادل و توازن منطقه‌ای با توجه به مزیت‌های نسبی هر منطقه، (۵) ایجاد واحدهای تولیدی اشتغال‌زا در مناطق دارای میزان بیکاری بالا (س، ب، ب). در این برنامه تبصره ۱۱ توسعه روستاهای محروم و ایجاد تعادل منطقه‌ای، تبصره ۲ اجرای سیاست‌های تمرکززدایی توسط دولت، تبصره‌های ۳۱ و ۳۳ تمرکززدایی و انتقال وظایف اجرائی به واحدهای استانی مورد توجه قرار داده است (لطیفی، ۱۳۸۸).

برنامه سوم توسعه (۱۳۸۳-۱۳۷۹)

در برنامه سوم توسعه به موضوع تعادل منطقه‌ای و شهری توجه جدی شد. یکی از اهداف اصلی این برنامه رعایت اصل عدم تمرکز در توزیع وظایف ملی و استانی بود (ماده ۲ برنامه سوم). در برنامه سوم توسعه توجه به اصلاح ساختار اداری و مدیریتی به منظور تمرکززدایی جمعیت از طریق تبصره‌های زیر پیگیری شد: (۱) رعایت اصل عدم تمرکز در توزیع وظایف ملی و استانی، (۲) تعیین نیروی مازاد دستگاه‌ها و شرکت‌های دولتی (رسمی و غیررسمی) جهت صدور حکم انتقال (س، ب، ب). (۱۳۸۰).

برنامه چهارم توسعه (۱۳۸۸-۱۳۸۴)

رویکرد آمایش سرزمین و توجه به تعادل منطقه‌ای در برنامه چهارم توسعه اهمیت بیشتری یافت. در این برنامه به آمایش سرزمین به عنوان یک سند راهبردی فرادست که چهارچوب کلی و تقسیم وظایف ملی هر یک از استان‌های کشور را در قالب نظریه پایه توسعه استان ترسیم می‌کند، اشاره شده است. در این برنامه، دولت مکلف به اجرای طرح ملی آمایش سرزمین در سطح کلان، منطقه‌ای و استانی شده است (س، ب، ب). در برنامه چهارم توسعه خط و مشی‌های زیر دنبال شده است: (۱) توسعه مناطق مرزی، (۲) ایجاد فرصت-

های شغلی متناسب با قابلیت هر منطقه، (۳) معافیت از حقوق و عوارض دولتی برای سرمایه‌گذاران در مناطق کمتر توسعه‌یافته (س، ب، ب، ب، ۱۳۸۵). همچنین در سال ۱۳۸۳ مرکزی به نام «مرکز آمایش و توسعه پایدار» در سازمان برنامه و بودجه تأسیس گردید که مسئول انجام فعالیت‌های مرتبط با آمایش سرزمین بود.

برنامه پنجم توسعه (۱۳۹۴-۱۳۹۰)

فصل پنجم برنامه توسعه ۱۳۹۴-۱۳۹۰ به‌طور کلی به توسعه منطقه‌ای در ایران اختصاص یافت از مهم‌ترین راهبردهای سیاستی این برنامه جهت توسعه منطقه و کاهش نابرابری‌های فضایی و مکانی می‌توان به موارد ذیل اشاره نمود. (۱) تمرکززدایی و افزایش اختیارات در جهت توسعه و عمران استان‌ها (۲) ارتقای نظام برنامه‌ریزی کشور با لحاظ نمودن دو اصل آمایش سرزمین و پایداری محیطی (۳) تشکیل «شورای آمایش سرزمین» با مسئولیت معاون برنامه‌ریزی و نظارت راهبردی رئیس‌جمهور (س، ب، ب، ۱۳۹۰).

بخش دوم) سیاست توازن جمعیت شهری - روستایی

روند تغییرات جمعیت شهری - روستایی در ایران حکایت از افزایش عدم تعادل جمعیتی بیشتر بین مناطق شهری و روستایی است. سرمایه‌گذاری در بخش‌های روستایی محروم جهت مهار مهاجرت‌های روستایی، رفع عدم تعادل بین مناطق شهری و روستایی، آمایش سرزمین، تمرکززدایی جمعیت از موارد مهم جهت تعادل بخشی به توزیع جمعیت در مناطق شهری و روستایی بوده است، اما همان‌طور که روند تحولات جمعیتی شهر و روستا نشان می‌دهد، طی ۵ برنامه توسعه کشور توزیع جمعیت شهری - روستایی به‌طرف عدم تعادل بیشتر حرکت کرده است، درحالی‌که در برنامه اول توسعه بیش از ۴۰ درصد جمعیت کشور در نقاط روستایی سکونت داشتند، در برنامه پنجم این رقم به حدود ۲۶/۶ درصد تنزل یافته است. به‌علاوه از برنامه دوم توسعه به بعد رشد جمعیت مناطق روستایی نه‌تنها منفی شده است، بلکه مقدار آن در برنامه پنجم توسعه بیش از دو برابر شده است.

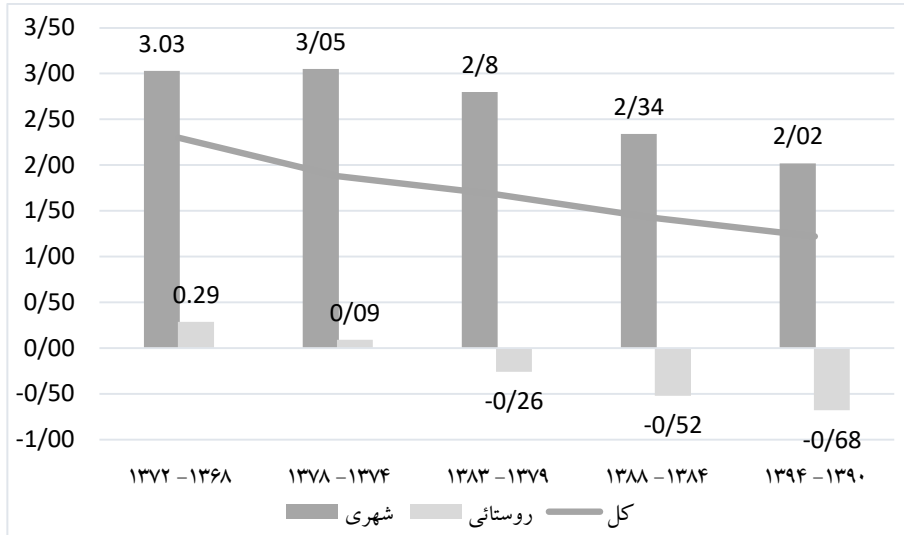
جدول ۲. افزایش مطلق تعداد جمعیت و رشد سالانه جمعیت کشور، طی سال‌های ۹۴-۱۳۶۸

برنامه	دوره	جمعیت			درصد شهرنشینی	درصد روستائینی	درصد رشد سالانه جمعیت		
		کل	شهری	روستایی			شهری	روستایی	کل
اول	۱۳۶۸-۱۳۷۲	۵۶۸۷۲۳۴۵	۳۳۸۲۵۸۲۱	۲۳۰۴۶۵۲۴	۵۹/۲	۴۰/۸	۳/۰۳	۰/۲۹	۲/۳
دوم	۱۳۷۴-۱۳۷۸	۶۳۱۸۷۵۷۶	۴۰۲۵۰۴۴۲	۲۲۹۳۷۱۳۵	۶۳/۵	۳۶/۵۴	۳/۰۵	۰/۰۹	۱/۸۸
سوم	۱۳۷۹-۱۳۸۳	۶۸۴۰۷۷۲۳	۴۵۹۷۱۵۲۹	۲۲۴۳۶۱۹۴	۶۷/۰۶	۳۲/۹۴	۲/۸	-۰/۲۶	۱/۶۸
چهارم	۱۳۸۴-۱۳۸۸	۷۳۲۸۱۱۱۴	۵۱۴۹۱۹۸۲	۲۱۷۹۶۱۳۲	۷۰/۲	۲۹/۷۶	۲/۳۴	-۰/۵۲	۱/۴۲
پنجم	۱۳۹۰-۱۳۹۴	۷۸۹۷۰۹۵۰	۵۸۰۴۶۸۱۰	۲۰۹۲۴۱۴۰	۷۳/۵	۲۶/۵۲	۲/۰۲	-۰/۶۸	۱/۲۲

مأخذ: محاسبه محقق بر اساس نتایج سرشماری‌های عمومی نفوس و مسکن مرکز آمار ایران

توزیع نابرابر جمعیت بین مناطق شهری و روستایی روبه افزایش بوده است، به طوری که در مقطع برنامه اول (۱۳۷۲) سهم مناطق روستایی از کل جمعیت کشور از ۴۰/۸ درصد به ۲۶/۵ درصد در مقطع برنامه پنجم (۱۳۹۴) کاهش داشته، نیز در مقطع برنامه اول رشد سالانه جمعیت در مناطق روستایی برابر با ۰/۲۹ درصد بوده که در سال ۱۳۹۴ به -۰/۶۸- درصد رسیده است. سهم مناطق شهری در همین مقطع زمانی از ۵۹/۲ درصد به ۷۳/۵ درصد رسیده است، رشد جمعیت مناطق شهری در پایان برنامه پنجم در سال ۱۳۹۴ برابر ۲/۰۲ درصد بوده است. این روندها نشان می‌دهند توزیع جمعیت مناطق شهری و روستایی در جهت عدم تعادل بیشتر حرکت نموده است. علی‌رغم اینکه در همه برنامه‌های توسعه کشور سیاست‌های گوناگونی از جمله توجه به مناطق محروم روستایی، تسهیم بهینه امکان عمومی کشور، رفع عدم تعادل منطقه‌ای جهت کاهش نابرابری میان مناطق روستایی و شهری در دستور کار بوده است، اما رشد جمعیت در مناطق روستایی کشور به‌رغم باروری بالاتر نسبت به مناطق شهری دارای رشد منفی فراینده بوده است (نمودار، ۱).

شکل ۱. تحولات رشد سالانه جمعیتی به تفکیک مناطق شهری، روستایی و کل کشور

بخش سوم) تغییرات جمعیتی در مناطق

در این بخش تغییرات جمعیتی در دو سطح منطقه کلان (مناطق کالبدی) و استانی مورد بررسی قرار می‌گیرد.

روند توسعه و تغییرات جمعیتی در مناطق کالبدی

در ایران طرح‌های کالبدی منطقه‌ای باهدف برنامه‌ریزی توسعه پایدار و متوازن سکونتگاه‌ها و مدیریت خردمندان سرزمین (فضا)، به انجام رسیده‌اند و استفاده از آن‌ها در تهیه طرح‌های شهری و روستایی در بخش‌های مطالعات اجتماعی و جمعیتی، صنعت، قابلیت اراضی برای توسعه، محرومیت‌زدایی، اقتصاد، اقلیم و از مهم‌تر جهات مناسب برای توسعه و... با توجه به معیارهای برنامه‌ریزی یکپارچه سرزمین ضروری داشته است. در طرح کالبدی ملی، سرزمین ایران به ده کلان منطقه (هر کلان منطقه شامل یک یا چند استان) و ۸۵ ناحیه برنامه‌ریزی فضایی تقسیم شده است (قاجار خسروی، ۱۳۸۹).

در جدول شماره (۲) ضریب توسعه‌یافتگی مناطق کالبدی در مقطع برنامه اول و پنجم توسعه مقایسه شده‌اند. همان‌طور که ارقام مندرج در جدول نشان می‌دهد، طی مدت زمان

برنامه اول تا پنجم توسعه مناطق ساحلی جنوبی ۸۵ درصد، مرکزی ۳۶ درصد رشد توسعه، آذربایجان ۳۳ درصد رشد توسعه داشته‌اند. نگاه ویژه به منطقه ساحلی جنوب شامل استان بوشهر و هرمزگان در برنامه توسعه چهارم با تأکید بر بهره‌گیری از ظرفیت منابع غنی نفت و گاز برای توسعه استان‌های جنوبی کشور و محرومیت‌زدایی و توسعه مناطق مرزی از جمله نقاط قوت برنامه چهارم توسعه است که موجب شد که عملاً این منطقه تبدیل به یکی از قطب‌های جمعیت‌پذیر در کشور شود؛ اما ضریب توسعه‌یافتگی استان‌های واقع در منطقه زاگرس نه تنها بسیار پائین بوده؛ بلکه تغییر چندانی همه طی دوره مطالعه نداشته است، لذا این مناطق عملکرد دفع جمعیتی را در طول دوره داشته‌اند (جدول، ۲).

جدول ۳. مقایسه ضریب توسعه‌یافتگی مناطق کالبدی در مقطع برنامه اول و پنجم توسعه

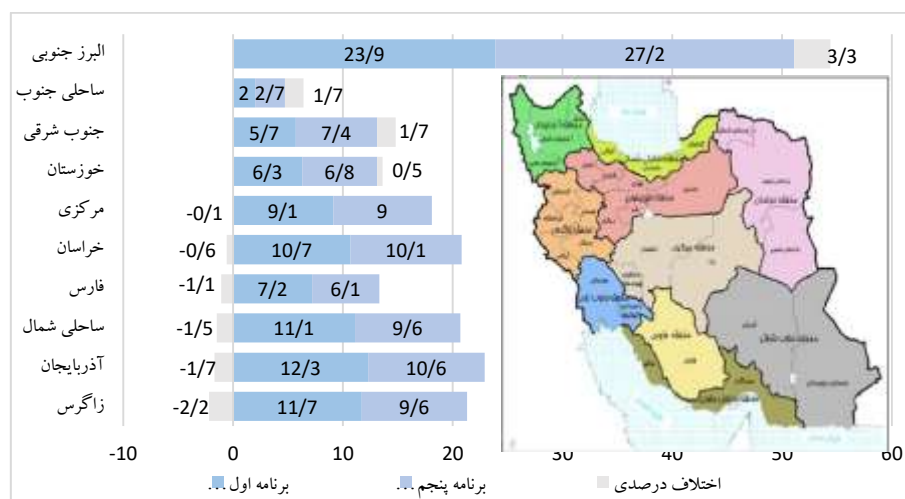
ردیف	مناطق کالبدی	نام استان‌ها	تعداد	توزیع درصدی		اختلاف درصدی	درصد سالانه رشد جمعیت
				برنامه اول ۱۳۷۲	برنامه پنجم ۱۳۹۴		
۱	البرز جنوبی	سمنان، تهران، البرز، زنجان، قزوین، مرکزی، قم	۷	۲۳/۹	۲۷/۲	۳/۳	۱/۹۹
۲	ساحلی جنوب	هرمزگان، بوشهر	۲	۲/۰	۳/۷	۱/۷	۳/۵۳
۳	جنوب شرقی	کرمان، سیستان و بلوچستان	۲	۵/۷	۷/۴	۱/۷	۲/۴۳
۴	خوزستان	خوزستان، کهگیلویه و بویراحمد	۲	۶/۳	۶/۸	۰/۵	۱/۸۳
۵	مرکزی	اصفهان، یزد، چهارمحال و بختیاری	۳	۹/۱	۹/۰	-۰/۱	۱/۵۳
۶	خراسان	خراسان رضوی، شمالی، جنوبی	۳	۱۰/۷	۱۰/۱	-۰/۶	۱/۳۸
۷	فارس	فارس	۱	۷/۲	۶/۱	-۱/۱	۱/۰
۸	آذربایجان	آذربایجان شرقی، آذربایجان غربی، اردبیل	۳	۱۲/۳	۱۰/۶	-۱/۷	۱/۰۶
۹	ساحلی شمال	گیلان، مازندران و گلستان	۳	۱۱/۱	۹/۶	-۱/۵	۱/۰۸
۱۰	زاگرس	همدان، یزد، کرمانشاه	۵	۱۱/۷	۹/۶	-۲/۲	۰/۸۹

ردیف	مناطق کالبدی	نام استان‌ها	تعداد	توزیع درصدی		اختلاف درصدی	درصد سالانه رشد جمعیت
				برنامه اول ۱۳۷۲	برنامه پنجم ۱۳۹۴		
		کردستان، لرستان، ایلام					
		تعداد	۳۱	۴۹۴۴۵۰۱۰	۷۹۹۲۷۶۶۵	۶/۹۵	۱/۵۶

شاخص تعادل جمعیتی = ۶/۷

همان‌طور که نمودار شماره ۲ نشان می‌دهد تحول توزیع جمعیت کشور طی فاصله برنامه اول تا پنجم توسعه (۱۳۶۸-۱۳۹۴) در سطح به‌گونه‌ای بوده است که مناطق کالبدی البرز جنوبی، ساحلی جنوب، جنوب شرقی و خوزستان با روند رشد مثبت جمعیتی و سایر مناطق کالبدی با روند منفی جمعیت روبه‌رو بوده‌اند، شاخص تعادل جمعیتی طی دوره مطالعه نشان می‌دهد که توزیع جمعیتی در مناطق کالبدی ۶/۷ درصد نامتعادل‌تر شده است؛ لذا می‌توان نتیجه گرفت باوجود اینکه در تمامی برنامه‌های توسعه تعادل و توازن منطقه‌ای جمعیت تصریح شده است، طی دوره اجرای پنج برنامه توسعه کشور، توزیع جمعیت نسبت گذشته نامتعادل‌تر شده است.

شکل ۲. تحولات توزیع جمعیت در مناطق کالبدی ایران طی فاصله برنامه اول تا پنجم (۱۳۶۸-۱۳۹۴)

روند توسعه و تغییرات جمعیتی در استان‌ها

در جداول شماره (۳) و (۴) وضعیت توسعه‌یافتگی استان‌های کشور در مقطع زمانی برنامه اول و پنجم توسعه که نمایانگر میزان نامتوازن بودن سطح توسعه‌یافتگی در بین استان‌ها است را به صورت مقطعی و طولی نشان دهد. رتبه‌بندی استان‌های کشور از نظر توسعه‌یافتگی در زمان برنامه اول در سال ۱۳۷۲ نشان می‌دهد که تهران با نمره ۰/۷۵۴ رتبه نخست را داشته، نمره توسعه‌یافتگی تهران در سال ۱۳۷۲ حدود ۲۸ برابر میانگین نمره ۹ استان طبقه آخر (۰/۰۲۷) بوده است. در برنامه پنجم توسعه تهران همچنان با نمره ۰/۷۵ رتبه نخست خود را حفظ کرده است در سال ۱۳۹۴، نمره توسعه‌یافتگی تهران حدود ۲۱ برابر میانگین نمره طبقه آخر (۰/۰۶) بوده است. استان بوشهر و هرمزگان در که در سال ۱۳۷۲ جزء استان‌های کمتر توسعه‌یافته بوده؛ اما در زمان برنامه پنجم وضعیت آن‌ها ارتقا یافته است.

جدول ۴. تفاوت‌های استانی در سطح توسعه‌یافتگی در پایان برنامه اول توسعه (۱۳۷۲)

طبقه	نام استان	نمره توسعه	نسبت برتری به طبقه آخر	بوتری نسبت به طبقه ماقبل
۱	تهران	۰/۷۵۴	۲۸	۲
۲	خوزستان، اصفهان	۰/۳۷۸	۱۴	۲/۰۳
۳	کهگیلویه و بویراحمد، خراسان	۰/۱۸۶	۷	۱/۶۳
۴	مرکزی، آذربایجان شرقی، فارس، گیلان، کرمان، قزوین، مازندران	۰/۱۱۴	۴	۲/۹
۵	آذربایجان غربی، لرستان، قم، زنجان، هرمزگان، گلستان، یزد،	۰/۰۳۹	۱/۵	۱/۵
۶	کرمانشاه، ایلام، همدان، سمنان، سیستان و بلوچستان، اردبیل، بوشهر، چهارمحال و بختیاری، کردستان	۰/۰۲۷	۱	--

جدول ۵. تفاوت‌های استانی در سطح توسعه‌یافتگی در پایان برنامه اول توسعه (۱۳۹۴)

طبقه	نام استان	نمره توسعه	نسبت برتری به طبقه آخر	برتری نسبت به طبقه ماقبل
۱	تهران	۰/۷۵	۲۱	۱/۴
۲	اصفهان، خوزستان	۰/۵۴	۱۵	۲/۸
۳	هرمزگان، مرکزی، بوشهر، آذربایجان شرقی، خراسان رضوی، البرز	۰/۱۹	۵/۴	۱/۷
۴	کرمان، قزوین، فارس، مازندران، کهگیلویه و بویراحمد، یزد	۰/۱۱	۳/۱۱	۲
۵	گیلان، آذربایجان غربی، سمنان، قم، خراسان شمالی، ایلام، همدان، زنجان	۰/۰۶	۱/۵	۱/۵
۶	گلستان، کرمانشاه، اردبیل، سیستان و بلوچستان، چهارمحال و بختیاری، لرستان، کردستان، خراسان جنوبی	۰/۰۳۶	۱	۰

در نمودار شماره (۳) و (۴) سهم نمره توسعه‌یافتگی استان‌ها از نمره کل توسعه با سهم جمعیتی آن‌ها از جمعیت در سال ۱۳۹۴ مقایسه شده است. همان‌طور که ملاحظه می‌شود استان تهران چه از نظر جمعیت و چه توسعه یک خوشه جداگانه از کلیه استان‌های دیگر است که بیشترین فضای نمودار را در هر دو نمودار به خود اختصاص داده است، سپس استان‌های خوزستان و اصفهان و در مرتبه بعدی استان‌های کهگیلویه و بویراحمد، خراسان رضوی و البرز خوشه سوم استان‌های کشور هستند، این ۶ استان بیش از ۶۰ درصد فضا را به خود اختصاص داده‌اند و بقیه استان‌ها فقط ۴۰ درصد از فضای نمودار را به خود اختصاص داده‌اند، ۱۹ استان کشور که در ضلع سمت راست نمودار قرار گرفته‌اند، بخش بسیار کمی از فضای نمودار را به خود اختصاص داده‌اند، این الگوی توزیع با جهش دو استان بوشهر و هرمزگان به بخش توسعه‌یافته‌تر و تنزل استان کهگیلویه و بویراحمد به بخش استان‌های کمتر توسعه‌یافته همچنان به نسبی تا سال ۱۳۹۴ ثابت باقی‌مانده است.

شکل ۳. سهم استان‌های کشور از کل نمره توسعه‌یافتگی در مقطع زمانی برنامه پنجم توسعه: ۱۳۹۴

شکل ۴. سهم جمعیت استان‌های کشور از کل جمعیت در سال ۱۳۹۴

ضریب همبستگی بین ضریب توسعه‌یافتگی و سهم جمعیت هر استان = ۰/۸

روند تحولات ساختار مهاجرت‌های داخلی

تا قبل از اجرای اولین برنامه توسعه کشور، استان‌های مرکزی ایران مانند تهران و اصفهان به دلیل جاذبه‌های اقتصادی و بیشترین خالص مهاجرت را تجربه کرده‌اند. در دوران جنگ تحمیلی خوزستان و ایلام متأثر از شرایط جنگی به استان‌های هم‌جوار خود نظیر اصفهان، فارس و بوشهر مهاجر فرست شدند. با اتمام جنگ در سال ۱۳۶۷ استان خوزستان به دلیل بازگشت مهاجران جنگی بیشترین مهاجرپذیری را تجربه کرده است. در این شرایط

کماکان مهاجرت در کشور یک الگوی مرکزگرا داشت و مهاجران به منطقه کالبدی البرز جنوبی شامل استان‌های تهران، قم و سمنان، منطقه کالبدی مرکزی شامل اصفهان و یزد مهاجرت کرده‌اند.

در سال‌های ۱۳۷۵ و ۱۳۸۵ کماکان استان‌های تهران و اصفهان به دلیل توسعه اقتصادی و صنعتی مهم‌ترین استان‌ها از نظر جاذبه مهاجرت به شمار می‌آیند. در سرشماری سال ۱۳۸۵ یکی از جمله مهم‌ترین استان‌های مهاجر فرست ایران قرار گرفت. کماکان الگوی مهاجرت در ایران در این سال‌ها مرکز گزین بوده و عمدتاً جمعیت از استان‌های غربی ایران به استان‌های مرکزی مهاجرت نموده‌اند. سال ۱۳۹۵ برخلاف سال‌های گذشته استان تهران و اصفهان بالاترین خالص مهاجرتی را نداشته و به نوعی به اشباع رسیده‌اند. از سوی دیگر استان‌هایی مانند سمنان، یزد و البرز بیشترین خالص مهاجرتی را داشته‌اند. این استان‌ها به دلیل جاذبه‌های صنعتی و کارگاه‌ها توانسته‌اند خالص مهاجرتی بیشتری داشته باشند. استان‌های گیلان و مازندران و هرمزگان و بوشهر نیز به دلیل هم‌جواری با دریا و نیز استقرار تجهیزات نفتی و پتروشیمی از جمله استان‌هایی هستند که در رده‌های بالای خالص مهاجرت قرار دارند.

باتوجه به کانون‌های تمرکز جمعیت و مسیر مهاجرت‌ها، دو نوع تمرکزگرائی جمعیت را می‌توان در سطح کشور تشخیص داد، یکی تمرکزگرائی سطح ملی با محوریت البرز جنوبی و مرکز که همواره مستمر، عام و فراگیر بوده است و به‌عنوان نقاط ثقل اسکان جمعیت در سطح ملی عمل کرده‌اند، دوم تمرکزگرائی منطقه‌ای که جریان‌های ضعیف‌تر، موقعیتی و غیر فراگیر بوده است و به‌عنوان مراکز ثقل منطقه‌ای سکناگزینی جمعیت برای مناطق کم توسعه‌یافته‌تر عمل کرده است. به جزء تغییراتی اندک در الگوهای مهاجرت استانی، نوعی الگوی مهاجرت مرکزگرای ایستا بر ساختار جابه‌جایی جمعیت در کشور حکم فرما بوده است، مناطق غربی کشور شامل استان‌های منطقه زاگرس و آذربایجان به نفع البرز مرکزی و مرکز همواره جمعیت خود را ازدست داده‌اند، اگر از با تفکیک استان البرز از تهران، استان البرز جایگزین تهران شده است، اما الگو همچنان ثابت مانده است. اگرچه به دلیل توجه بیشتر در زمینه سرمایه‌گذاری در حوزه نفت و گاز جنوبی در برنامه

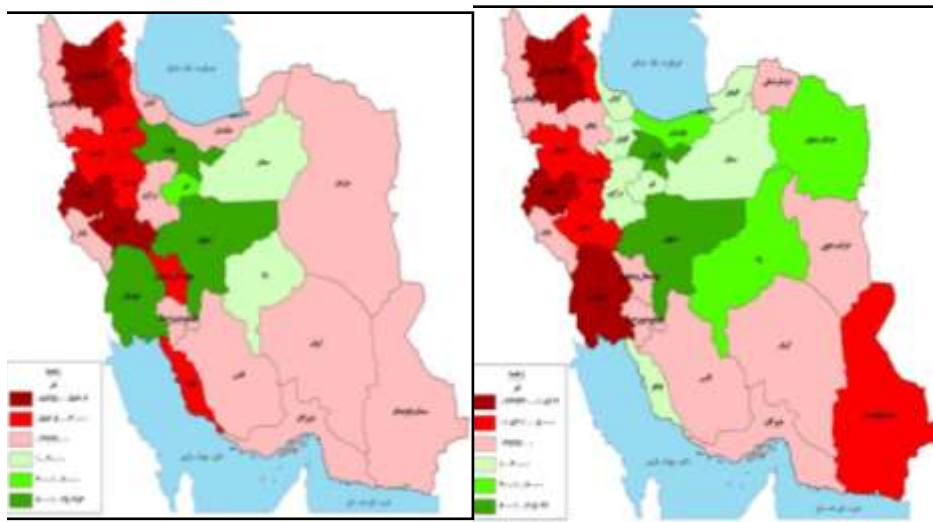
چهارم و پنجم، استان‌های ساحلی جنوب مهاجرپذیر شده‌اند، اما وزن جمعیتی این منطقه در ۳/۷ درصد کل جمعیت کشور است. با توجه به کاهش جاذبه‌های مهاجرتی اصفهان و تهران از یک سو و اهمیت پیدا کردن کانون‌های جدید مهاجرتی به ویژه نزدیک به کلان‌شهرها می‌توان گفت توزیع فضائی جمعیت و مسیر مهاجرت‌ها از وضعیت پیرامون به مرکز شدید به وضعیت پیرامون به نیمه پیرامون در حال تغییر است.

الگوهای مهاجرت‌های بین استانی طی دوره زمانی ۱۳۶۵-۱۳۹۵

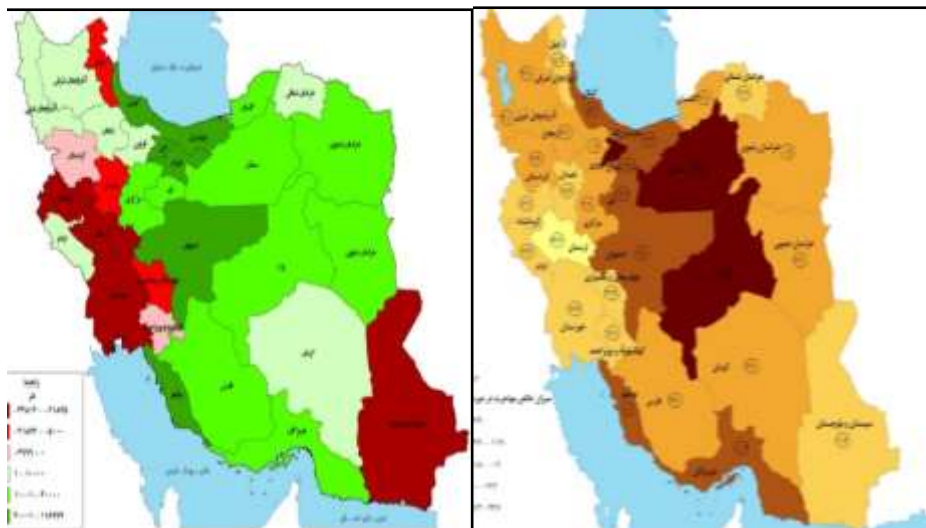
شکل ۵. خالص مهاجرت کشور طی سال‌های

۱۳۶۵-۷۵

۱۳۷۵-۸۵

شکل ۷. خالص مهاجرت کشور طی سال‌های ۱۳۹۰-۹۵
شکل ۸. خالص مهاجرت کشور طی سال‌های ۱۳۸۵-۹۰

د) تحولات جمعیت شهری

روند تحولات جمعیت کلان‌شهرها

مطالعه تعداد و درصد رشد جمعیت ۸ کلان‌شهر کشور طی سال‌های اجرای برنامه اول تا پنجم توسعه نشان‌دهنده ناهمگونی بین اندازه شهرها و درصد رشد جمعیت آن‌ها است. همچنان که ارقام مندرج در جدول شماره ۵ نشان می‌دهد در مقطع برنامه اول توسعه ۴۰ درصد کل جمعیت شهرهای کشور فقط در ۸ کلان‌شهر ساکن بوده‌اند، در حالی که در مقطع برنامه پنجم توسعه با ۵ درصد کاهش به ۳۵ درصد تنزل یافته است. در سال ۱۳۹۵ بیش از یک‌چهارم یعنی حدود ۲۰ میلیون نفر از کل جمعیت کشور در کلان‌شهرها ساکن بوده‌اند. سهم جمعیت کلان‌شهر تهران از کل جمعیت کلان‌شهرهای کشور حدود ۴۲ درصد است. شهر کرج با رشد جمعیتی ۳/۵۹ درصدی به سرعت در حال رشد است، با توجه به اشباع جمعیت تهران به‌نوعی نقش جایگزین تهران را مهاجران نقاط پیرامونی بازی می‌کند.

جدول ۶. تغییرات تعداد و رشد جمعیت کلان‌شهرها در ایران (۱۳۶۸-۱۳۹۴)

رتبه	شهر	اول	دوم	سوم	چهارم	پنجم	رشد طی دوره برنامه اول تا پنجم ۱۳۶۸-۱۳۹۴
		-۱۳۶۸ ۱۳۷۲	-۱۳۷۴ ۱۳۷۸	-۱۳۷۹ ۱۳۸۳	-۱۳۸۸ ۱۳۸۳	-۱۳۹۰ ۱۳۹۴	
۱	کرج	۶۷۲	۹۸۶	۱۲۹۷	۱۴۶۸	۱۵۷۱	۳/۵۹
۲	قم	۶۸۴	۷۹۶	۹۲۷	۱۹۵۹	۱۱۷۷	۲/۳
۳	مشهد	۱۷۱۸	۱۹۴۲	۲۳۱۹	۲۵۵۷	۲۹۴۴	۲/۲۷
۴	اصفهان	۱۱۵۴	۱۳۰۰	۱۵۳۵	۱۷۴۶	۱۹۲۵	۲/۱۵
۵	اهواز	۷۱۵	۸۲۳	۹۵۰	۱۰۶۶	۱۱۶۵	۲/۰۶
۶	شیراز	۹۷۱	۱۰۷۰	۱۱۹۲	۱۳۶۳	۱۵۳۲	۱/۹۲
۷	تبریز	۱۱۰۳	۱۲۱۲	۱۳۵۷	۱۴۶۲	۱۵۴۳	۱/۴۱
۸	تهران	۶۴۷۳	۶۸۶۴	۷۵۹۵	۸۱۶۰	۸۶۰۵	۱/۱۹
جمع		۱۳۴۹۳	۱۴۹۹۲	۱۷۱۷۲	۱۸۹۸۱	۲۰۴۶۳	۲
سهم از کل جمعیت شهری		۴۰	۳۷	۳۷	۳۷	۳۵	-۰/۵۱

روند تحولات جمعیت در سلسله‌مراتب شهری

در جدول شماره (۶) روند تغییرات توزیع جمعیت در سلسله‌مراتب شهری ایران طی دوره برنامه اول تا پنجم یعنی سال ۱۳۶۸ تا ۱۳۹۴ محاسبه شده است. همان‌طور که ملاحظه می‌شود، شهرهای طبقه اول (بالای ۲۵۰ هزار) با رشد ۰/۲۵ درصد همراه بوده است، اما شهرهای رتبه دوم (۲۴۹۹۹۹-۱۰۰۰۰۰) دارای رشد ۱/۵۱ درصدی بوده‌اند، تمام طبقات ۳، ۴، ۵ و ۷ دارای رشد منفی جمعیتی بوده‌اند.

جدول ۷. روند تغییرات توزیع جمعیت در سلسله‌مراتب شهری ایران (۱۳۶۸-۱۳۹۴)

طبقات	طبقات جمعیتی	اول	دوم	سوم	چهارم	پنجم	رشد طی دوره ۱۳۶۸-۱۳۹۴
		-۱۳۶۸ ۱۳۷۲	-۱۳۷۴ ۱۳۷۸	-۱۳۸۳ ۱۳۷۹	-۱۳۸۹ ۱۳۸۴	-۱۳۹۴ ۱۳۹۰	
۱	+۲۵۰۰۰۰	۵۰/۳	۵۳/۸	۵۳/۷۵	۵۳/۰۱	۵۳/۵	۰/۲۶
۲	۱۰۰۰۰۰-۲۴۹۹۹۹	۱۲/۵	۱۳/۶	۱۵/۶	۱۷/۴۸	۱۷/۹	۱/۵۱
۳	۵۰۰۰۰-۹۹۹۹۹	۱۰/۹	۱۱/۵	۱۰/۸	۱۰/۰۶	۱۰/۲	-۰/۲۸

رشد طی دوره ۱۳۶۸-۱۳۹۴	پنجم	چهارم	سوم	دوم	اول	طبقات جمعیتی	طبقات
	-۱۳۹۴ ۱۳۹۰	-۱۳۸۹ ۱۳۸۴	-۱۳۸۳ ۱۳۷۹	-۱۳۷۴ ۱۳۷۸	-۱۳۶۸ ۱۳۷۲		
-۰/۷۵	۶/۸	۷/۳۶	۸/۳	۸/۸	۸/۱۵	۲۵۰۰۰-۴۹۹۹۹	۴
-۰/۸۴	۶	۶/۶۳	۶/۹	۷/۱	۷/۵۳	۱۰۰۰۰-۲۴۹۹۹	۵
۰/۵۴	۳/۷	۳/۶۳	۳/۳	۳/۱	۲۵,۳	۵۰۰۰-۹۹۹۹	۶
-۵/۵۶	۱/۹	۱/۸۳	۱/۳	۲/۱	۷/۵	کمتر از ۵۰۰۰	۷
۲/۲۵	۵۹۱۴۵	۵۱۵۳۱	۴۲۵۴۸	۳۶۴۰۳	۳۴۷۰۴	جمعیت	
۱۴/۷						شاخص عدم تعادل	

شهرهای طبقه ۷ یعنی شهرهای کمتر از ۵۰۰۰ هزار نفر دارای رشد جمعیتی منفی شدید برابر ۵/۵۶- درصد بوده‌اند؛ اما شهرهای طبقه ششم (۹۹۹۹-۵۰۰۰ نفر) با رشد ۰/۵۴ دارای رشد مثبت بوده‌اند. تعدیل رشد جمعیت شهرهای بزرگ بالای ۲۵۰ هزار و تشدید رشد جمعیت شهرهای طبقه دوم فرضیه تمرکزگرائی جمعیت از حالت پیرامون به مرکز به حالت پیرامون به نیمه پیرامون را تقویت می‌کند. شاخص عدم تعادل جمعیتی در سلسله‌مراتب شهری نشان می‌دهد که ۱۴/۷ درصد توزیع جمعیت در سلسله‌مراتب شهری به‌سوی عدم تعادل بیشتر حرکت کرده است، این توزیع نابرابر به‌طرف شهرهای طبقه دوم جمعیتی و گریز از طبقات پائین تر بوده است.

روند تحولات نخست شهری

به‌طور کلی، میزان نخست شهری طی برنامه اول تا پنجم توسعه ۴۱/۱ درصد کاهش داشته، نیز شاخص دو شهر ۳۲/۲- درصد کاهش را نشان می‌دهد. شاخص چهار شهر مهتا ۰/۶- درصد کاهش را نشان می‌دهد. مقایسه تغییرات این شاخص با سطوح پیشنهادی ریچاردسون برای شدت نخست شهری حاکی از آن است که طی دوره برنامه اول تا پنجم توسعه وضعیت کشور از نظر نخست شهری از وضعیت «فوق برتری» به وضعیت «برتری» تغییر یافته است، این بدان معنا است که همچنان پدیده نخست شهری در کشور از وضعیت مطلوب فاصله دارد، اما روند کلی به‌سوی توازن بیشتر است.

جدول ۸. روند تغییرات نخست - شهری در ایران طی برنامه توسعه اول تا پنجم

شاخص	اول	دوم	سوم	چهارم	پنجم
	۱۳۶۸-۱۳۷۲	۱۳۷۴-۱۳۷۸	۱۳۷۹-۱۳۸۳	۱۳۸۴-۱۳۸۹	۱۳۹۰-۱۳۹۴
نخست شهری	۰/۲۰۶	۰/۱۸۳	۰/۱۶۷	۰/۱۵۶	۰/۱۴۶
دو شهر	۴/۱	۳/۵۴	۳/۳۱	۳/۱۳	۲/۹۲
چهار شهر مهتا	۰/۶۵	۰/۶۰	۰/۵۸	۰/۵۷	۰/۵۶
تمرکز هرفیندال	۰/۰۵	۰/۰۴	۰/۰۴	۰/۳۳	۰/۰۳
آنتروپی	۴/۵۵	۴/۷۲	۴/۸۴	۵	۵/۱۳
عدم تمرکز هندرسون	۱۹/۷۲	۲۳/۲۶	۲۴/۸۶	۲۵/۶	۳۲/۱
درصد رشد طی دوره (۱۳۶۸-۱۳۹۴)					

طی دوره برنامه اول تا پنجم، این شاخص ۰/۵۴ واحد افزایش یافته است، این بدان معناست که توزیع جمعیت در نظام شهری، به سوی توزیع متوازن‌تری میل نموده است. شاخص عدم تمرکز هندرسون با افزایش ۳۸/۶ واحدی نشان می‌دهد که طی دوره زمانی ۱۳۶۸-۱۳۹۴ کاهش تمرکز در توزیع جمعیت شهری کشور رخ داده است. به‌طور کلی می‌توان گفت با توجه اتخاذ سیاست‌های تمرکززدایی و آمایش سرزمین به‌ویژه در برنامه چهارم و پنجم توسعه که در آن‌ها بر کاهش تمرکز جمعیت و فعالیت در مناطق پرجمعیت کشور شده است، می‌توان اذعان نموده که این سیاست‌ها تأثیرات مثبتی بر کاهش میزان نخست شهری داشته است، اما شهرهای طبقه دوم با سرعت بالایی در حال رشد جمعیتی هستند.

رابطه شاخص‌های اقتصادی توسعه و تمرکززدایی جمعیت شهری

بعد جنگ تحمیلی عراق علیه ایران، توجه دولت معطوف به آرمان‌ها و اولویت‌های عدالت، برابری، سازندگی و توسعه برابر در ساختار فضائی معطوف شد. نارضایتی از وضع موجود توسعه فضائی، توجه برنامه‌ریزان را به توسعه فضائی برابر و آمایش سرزمینی معطوف نمود؛ لذا در تمامی برنامه توسعه پنج‌ساله کشور مواد قانونی قابل توجهی به تهدید رشد تهران دیگر شهرهای بزرگ، کنترل مهاجرت‌های روستا - شهر، برخورداری برابر و عادلانه در تمامی استان‌های کشور از مواهب توسعه مطرح شد. تشکیل بانک‌های استانی،

بررسی و ارزیابی تغییرات شاخص‌های تمرکزگرائی جمعیت شهری طی ...؛ مشفق | ۳۳

نهادهای انقلابی جهاد سازندگی و بنیاد مسکن را می‌توان نام برد که تعادل منطقه‌ای را وجه برقراری عدالت اجتماعی کردند. همچنین شعار کشاورزی محور اصلی توسعه که بر پایه حفظ استقلال کشور با خودکفائی در تولید محصولات غذایی استوار بود، بازتاب متعادل‌تری در تخصیص‌ها داشت (صرافی، ۱۳۷۷).

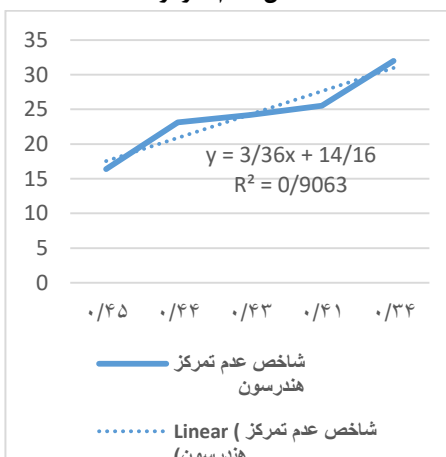
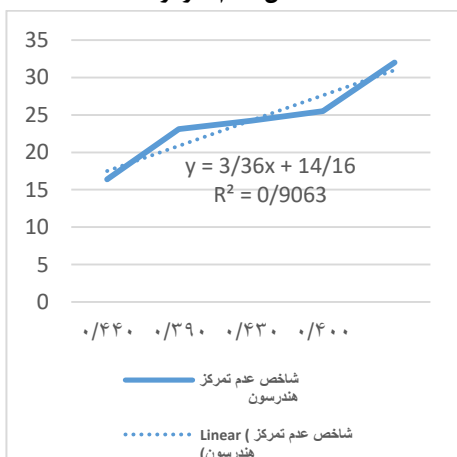
جدول ۹. روند تغییرات ضریب جینی و میزان بیکاری طی برنامه اول تا پنجم توسعه (۱۳۹۴-۱۳۶۴)

برنامه‌ها	دوره	ضریب جینی مناطق شهری	میزان بیکاری روستایی	ضریب جینی مناطق روستایی	میزان بیکاری شهری
اول توسعه	۱۳۶۸-۱۳۷۲	۰/۴۴	۱۵	۰/۴۵	۱۵/۲
دوم توسعه	۱۳۷۴-۱۳۷۸	۰/۳۹	۱۲	۰/۴۴	۱۴
سوم توسعه	۱۳۷۹-۱۳۸۳	۰/۴۳	۷	۰/۴۳	۱۴/۳
چهارم توسعه	۱۳۸۴-۱۳۸۸	۰/۴۰	۸	۰/۴۱	۱۲
پنجم توسعه	۱۳۹۰-۱۳۹۴	۰/۳۹	۷	۰/۳۴	۱۲/۵

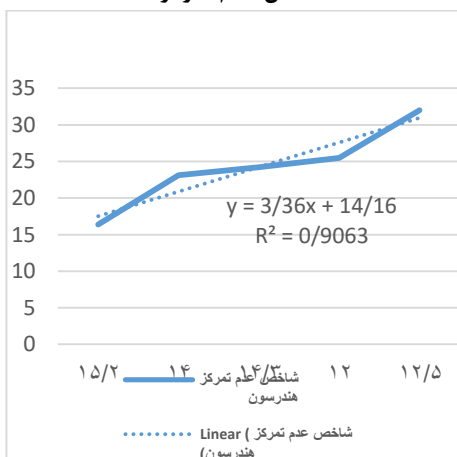
جهت تحلیل تأثیر برنامه‌های تمرکززدایی دو شاخص ضریب جینی به تفکیک مناطق شهری و روستایی و میزان بیکاری به تفکیک مناطق شهری و روستایی به‌عنوان در معیار عملکرد برنامه‌های توسعه در رفع نابرابری در مناطق شهری و روستایی کشور را در نظر گرفته‌ایم، همان‌طور که ملاحظه می‌شود، در مقطع برنامه اول توسعه ضریب جینی در مناطق شهری و روستایی به ترتیب برابر با ۰/۴۴ و ۰/۴۵ بوده است که در مقطع برنامه پنجم توسعه به ترتیب برابر با ۰/۳۹ و ۰/۳۴ شده‌اند، همچنین میزان بیکاری در مقطع برنامه اول توسعه در مناطق شهری و روستایی به ترتیب برابر با ۱۵/۲ و ۱۵ درصد بوده است که در مقطع زمانی برنامه پنجم توسعه به ترتیب به ۱۲/۵ و ۷ درصد کاهش یافته است.

شکل ۹. رابطه بین شاخص عملکرد برنامه‌ها با تغییرات تمرکززدایی جمعیت شهری

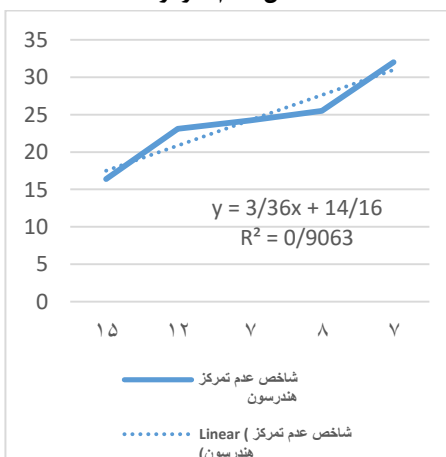
رابطه خط روند ضریب جینی مناطق روستایی و شاخص عدم تمرکز
رابطه خط روند ضریب جینی مناطق شهری و شاخص عدم تمرکز

رابطه خط روند میزان بیکاری مناطق شهری و شاخص عدم تمرکز

رابطه خط روند میزان بیکاری مناطق روستایی و شاخص عدم تمرکز

بحث و نتیجه‌گیری

هدف این مقاله تحلیل اثر سیاست‌های تمرکززدایی جمعیت شهری بر شاخص‌های توزیع فضائی جمعیت شهری طی برنامه‌های اول تا پنجم توسعه ایران (۱۳۹۴-۱۳۶۸) است. نتایج نشان می‌دهد که روند حجم و رشد جمعیت شهری - روستایی رو به عدم توازن بیشتر بوده

است، به طوری که رشد سالانه جمعیت در مناطق روستایی از برنامه دوم توسعه به بعد منفی شده و در پایان برنامه پنجم با روندی کاهنده در سال ۱۳۹۴ به ۰/۶۸- درصد رسید، ولی رشد جمعیت مناطق شهری در پایان برنامه پنجم (۱۳۹۴) برابر ۲/۰۲ درصد بود. از نظر درصد توزیع جمعیت در مناطق کالبدی، البرز جنوبی و منطقه مرکزی به عنوان پمپ‌های مکنده جمعیتی و امکانات در کشور عمل کرده‌اند و عموماً استان‌های واقع در مناطق زاگرس و آذربایجان به عنوان پمپ‌های دمنده جمعیتی به سوی این مناطق بوده‌اند. فقط یک تغییر اساسی در تغییرات جمعیتی مناطق کالبدی محسوس است، آن اینکه با توجه بیشتر به سرمایه‌گذاری در حوزه نفت و گاز در برنامه چهارم و پنجم، نمره توسعه‌یافتگی منطقه ساحلی جنوب نزدیک به ۸۶ درصد طی برنامه چهارم تا پنجم ارتقا داد، لذا از منطقه فرستنده به یک منطقه گیرنده جمعیتی تبدیل شد، اما به طور کلی وزن جمعیتی این منطقه (۳/۷ درصد) از جمعیت کل کشور بسیار پائین است. نمره توسعه‌یافتگی استان تهران طی برنامه اول تا پنجم تقریباً ثابت بوده است، اما از نسبت برتری توسعه‌یافتگی آن طی برنامه اول تا پنجم کاسته شده است، در حالی که در پایان برنامه اول ضریب توسعه‌یافتگی استان تهران ۳۴ برابر میانگین نمره ۵ رتبه آخر بوده است، در پایان برنامه دوم به حدود ۲۴ برابر رسیده است. این الگو و ساختار توسعه متمرکز، تعیین‌کننده اصلی مهاجرت‌های بین استانی بوده‌اند. به جزء تغییراتی اندک در الگوهای مهاجرت استانی، نوعی الگوی مرکزگرایی ایستا بر ساختار جابه‌جایی‌های استانی در کشور حکم‌فرما بوده است، استان‌های غربی کشور شامل استان‌های منطقه زاگرس و آذربایجان همواره مهاجر فرست و استان‌های البرز جنوبی و منطقه مرکزی همواره مهاجرپذیر بوده‌اند.

شاخص‌های تمرکزگرائی جمعیت شهری نشان می‌دهد که تمام شاخص‌های نخست شهری طی دوره برنامه اول تا پنجم روبه کاهش بوده است. وضعیت نخست شهری طی دوره برنامه اول تا پنجم توسعه از وضعیت «فوق برتری» به وضعیت «برتری» تغییر یافته است، این بدان معنا است که همچنان پدیده نخست شهری در کشور از وضعیت مطلوب فاصله دارد، اما روند کلی به سوی تعادل بیشتر است. تغییرات سلسله‌مراتب شهری نشان می‌دهد، رشد جمعیت در شهرهای رتبه نخست (بالای ۲۵۰ هزار نفر) رو به تعدیل بوده

است، اما سهم و رشد جمعیت شهرهای طبقه دوم (بین ۱۰۰ تا ۲۵۰ هزار نفر) رو به فزونی بوده است، سهم جمعیتی این شهرها طی زمان برنامه اول تا پنجم ۵/۴ درصد بوده، بالاترین رشد جمعیتی (۱/۵۱ درصد) طی دوره مربوط به این شهرها بوده است. رشد جمعیت تمام شهرهای طبقات متوسط (۹۹۹۹۹-۱۰۰۰۰ نفر) منفی بوده است. رشد جمعیت شهرهای کوچک (۹۹۹۹-۵۰۰۰ نفر) که کلاً ۳/۷ درصد کل جمعیت شهری را در خود جای داده‌اند تا حدودی (۰/۵۴) مثبت بوده و شهرهای زیر ۵۰۰۰ هزار نفر به شدت منفی (۵/۵۶-درصد) بوده است. الگوی رشد شهری نشان می‌دهد که جمعیت شهری کشور، در حال متراکم شدن جمعیت در طبقات اول و دوم شهری است و سایر شهرهای در حال ازدست‌دادن جمعیت هستند، به‌وضوح می‌توان گفت باوجود برنامه‌های آمایش شهری و تأکید بر تقویت شهرهای متوسط، جمعیت شهری به‌سوی کلان‌شهرها و شهرهای بزرگ بالای ۱۰۰ هزار نفر گرایش داشته است.

ضریب جینی و میزان بیکاری به‌عنوان دو معیار تمرکززدائی اقتصادی با کاهش شاخص عدم تمرکز جمعیت هندرسون رابطه خطی معکوس نشان داد، به‌طورکلی، نتایج نشان می‌دهد اگرچه تمرکزگرایی جمعیت در شهرهای برتر کمی تعدیل شده است، اما نوعی تمرکزگرایی جمعیت به‌طرف مرکز و شهرهای طبقه دوم همچنان برقرار شده است؛ لذا اهداف تعادل بخشی منطقه‌ای توسعه و جمعیت نتوانسته‌اند در تعدیل ساختار ایستا، قطبی شده و مرکزگرایی جمعیت و توسعه در عمل محقق شوند. در پایان برخی از دلایل عدم دستیابی به تعادل و توازن منطقه‌ای را با توجه تحقیقات صورت گرفته بیان می‌شود. لطیفی (۱۳۸۸) علل ناکارآمدی سیاست‌های تمرکززدایی در کشور را در سه گروه خلاصه نموده است: الف) عدم وجود تفکر منسجم و نهادینه برای مدیریت سرزمین در سطوح مدیریتی کشور، ب) عدم وجود طرح و برنامه مصوب و با پشتوانه‌های قانونی لازم برای سازمان‌دهی فضا، ج) عدم وجود نهاد قانونی مشخص و مسئول برای مدیریت سرزمین و پیگیری و نظارت بر اجرای طرح‌ها. برخی راهکارها در جهت تعادل بخشی و تمرکززدائی جمعیت شهری در تحقیقات اخیر ارائه شده است. مشفق و حسینی (۱۳۹۵) با بررسی سیاست‌های تمرکززدائی جمعیت شهری در بین کشورهای آسیائی، برنامه‌های کره جنوبی

و ژاپن به‌طور نسبی موفق ارزیابی کرده‌اند، این کشورها با برنامه‌هایی چون ایجاد مراکز رشد هماهنگ و متوازن در سطح ملی، در پیش گرفتن برنامه‌های توسعه روستایی متوازن و بهبود زندگی روستایی، فعال کردن ظرفیت‌ها و امکانات منطقه‌ای، ایجاد زمینه برای جذب نیروی کار محلی، تأسیس صنایع در خارج از مراکز شهری بزرگ توانسته‌اند تا حدود زیادی تمرکزگرائی جمعیت شهری را کنترل کنند. جمعه پور (۱۳۹۸) بیان می‌کند جهت حل مسئله ما نیازمند مهندسی معکوس در فرایندی هستیم که طی دو سده منجر به شکل‌گیری کلان‌شهرها به‌ویژه تهران شده است، پارادایم جدید بایستی کلی‌نگر، سیستمی، فرآیندی و دورنگر باشد. لطیفی (۱۳۹۴) جهت تحقق برنامه‌ها بایستی نیروی‌های منطقه‌ای و بیرونی در تعامل با یکدیگر باشند و اقداماتی را طراحی کنند که منطبق با فعالیت آن‌ها باشد. موفق‌ترین استراتژی‌ها آن‌هایی بودند که در سعی ادغام منابع و دانش از نقطه بالا و پائین داشته‌اند و هدف آن‌ها اکتشاف و بهره‌برداری از منابع ممتاز و منحصربه‌فرد مناطق بوده‌اند.

تعارض منافع

نویسنده اعلام می‌دارد که در انجام این پژوهش هیچ‌گونه تعارض منافی وجود نداشته است.

تشکر و سپاسگزاری

از استاد ارجمند جناب آقای دکتر غلامرضا لطیفی که با ارائه نقطه نظرات صائب و ارزشمندشان در پربار شدن مقاله کمک به‌سزائی به اینجانب نموده‌اند کمال تشکر و قدردانی را دارم.

ORCID

Mahmoud Moshfegh <https://orcid.org/0000-0003-1163-0481>

منابع

- پاپلی یزدی، محمدحسین و رجبی سناجردی، حسین (۱۳۸۶). *نظریه‌های شهر و پیرامون*. تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت).
- جمعه پور، محمود (۱۳۹۷). پارادایم نوین برنامه‌ریزی برای پایداری و مدیریت یکپارچه منطقه کلان‌شهری تهران، سامان‌دهی یا تغییر پایتخت، *فصلنامه برنامه‌ریزی توسعه شهری و منطقه‌ای*، دوره ۳، شماره ۴.
- زبردست، اسفندیار (۱۳۸۵). بررسی تحولات نخست شهری در ایران، *مجله هنرهای زیبا*، تهران.
- سراقی، عیسی، ابوالفتحی، داریوش و ملکی، حسین، (۱۳۸۸). فرایند جهانی‌شدن و تأثیر آن بر روند شهرنشینی در کلان‌شهرهای کشورهای درحال توسعه (نمونه موردی: کلان‌شهر تهران)، *نشریه تحقیقات کاربردی علوم جغرافیایی*، شماره ۱۳.
- شکوئی، حسین (۱۳۸۴). *دیدگاه‌های نو در جغرافیای شهری*، تهران، انتشارات سمت.
- شیخی، محمد؛ آقا محسنی قشمی، نجمه (۱۳۹۴). ارزیابی سیاست انتقال پایتخت اداری - سیاسی از کلان‌شهر تهران، *فصلنامه برنامه‌ریزی توسعه شهری و منطقه‌ای*، دوره ۱، شماره ۲.
- صالحی، اسماعیل و پور اصغر سنگاچین (۱۳۸۸). تحلیلی بر موانع فراروی آمایش سرزمین در ایران، *مجله راهبرد*، شماره ۱، ۱۸۲-۱۴۹.
- صرافی، مظفر (۱۳۷۷). *مبانی برنامه‌ریزی توسعه منطقه‌ای*، تهران، سازمان برنامه بودجه مرکز مدارک اقتصادی - اجتماعی و انتشارات.
- عروضی، علیرضا (۱۳۷۱). *خاطرات ابوالحسن ابتهاج*، انتشارات علمی.
- فرزین وش، اسداله؛ صادقی شاهدانی، مهدی و محمد غفاری فرد (۱۳۸۸). تمرکززدایی مالی و عملکرد اقتصادی آن، *فصلنامه پژوهش‌ها و سیاست‌های اقتصادی*، دوره ۱۷، شماره ۴۹، ۴۰-۱۹.
- قاجار خسروی، محمد مهدی (۱۳۸۹). *مروری بر تهیه طرح‌های کالبدی منطقه‌ای در ایران*، مسکن و محیط روستا، شماره ۱۳۰، ۱۰۱-۹۰.
- گیلبرتو سرا والی (۱۳۹۴). *مقدمه‌ای بر توسعه مکان محور، اقتصاد و سیاست‌ها*، ترجمه غلام‌رضا لطیفی و محمود گودرزی، چاپ اول، انتشارات رامین.
- لطیفی غلام‌رضا (۱۳۹۱). *مبانی و اصول برنامه‌ریزی منطقه‌ای*، نشر علم، چاپ اول.

- لطیفی، غلامرضا (۱۳۸۸). سیر تحول برنامه‌های آمایش سرزمین در برنامه‌های قبل و بعد از انقلاب. *برنامه‌ریزی رفاه و توسعه اجتماعی*، ۱(۱)، ۱۱۱-۱۴۷.
- مشفق، محمود؛ حسینی، قربان (۱۳۹۶). مطالعه تطبیقی تجربیات سیاستی کشورهای منتخب آسیائی در زمینه توزیع متوازن جمعیت شهری، فصلنامه برنامه‌ریزی توسعه شهری و منطقه‌ای، دوره ۲، شماره ۳.
- وارثی، حمیدرضا، زنگی‌آبادی، علی و یغفوری، حسین (۱۳۸۷). بررسی تطبیقی توزیع خدمات عمومی شهری از منظر عدالت اجتماعی، مورد، زاهدان، فصلنامه جغرافیا و توسعه، شماره ۱۱، ۱۵۶-۱۳۹.

References

- Anh, D. N. (2003). "Internal migration policies in the ESCAP region." *Asia-Pacific population journal* 18(3): 27-40.
- Chen, M., et al. (2013). "Evolution and assessment on China's urbanization 1960-2010: under-urbanization or over-urbanization?" *Habitat International* 38: 25-33.
- Chen, Z., et al. (2009). "Ambivalent sexism and power-related gender-role ideology in marriage." *Sex roles* 60(11): 765-778.
- Cohen, B. (2006). "Urbanization in developing countries: Current trends, future projections, and key challenges for sustainability." *Technology in society* 28(1-2): 63-80.
- Hosseini, S. H. and M. Hajilou (2019). "Drivers of urban sprawl in urban areas of Iran." *Papers in Regional Science* 98(2): 1137-1158.
- Kim, W. B. (1988). "Population redistribution policy in Korea: A review." *Population Research and Policy Review* 7(1): 49-77.
- Kundu, A. (2018). "Urbanisation and migration: An analysis of trends, patterns and policies in Asia."
- Lee, T. (1997). "Industry decentralization and regional specialization in Korean manufacturing." unpublished Brown University Ph. D. thesis.
- Lee, Y. and D.-S. Kim (2020). Internal Migration in South Korea. Internal Migration in the Countries of Asia, Springer: 93-111.
- Yeung, Y (1986). "Controlling metropolitan growth in Eastern Asia." *Geographical Review*: 125-137.
- Zeng, C., et al. (2015). "Characterization and spatial modeling of urban sprawl in the Wuhan Metropolitan Area, China." *International Journal of Applied Earth Observation and Geoinformation* 34: 10-24.
- Gilbert, A. (1993). Third world cities: the changing national settlement system. *Urban studies*, 30(4-5), 721-740.

- United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division (2019). *World Population Policies 2019: Population Ageing and Urbanization Policies*.
- Henderson, Vernon. (2002). "Urbanization in developing countries." *The world bank research observer* 17, no. 1 (2002): 89-112.
- Pacione, M. (2011). Introduction: urban growth patterns–trends and policy issues. Chapters books, *International Handbook of Urban Policy in Developing World*, Vol.3,pp3-36.

References [In Persian]

- Papli-Yazdi, M, H; Rajabi Sanajerdi, H (2006). *Theories of the city and its surroundings*. Tehran: Organization for Studying and Compiling Humanities Books of Universities (Samt), [In Persian].
- Jomehpour, M. (2018). A New Paradigm for the Integrated Sustainability and Management of the Tehran Metropolis: Capital City Reorganization or Relocation. *Quarterly Journals of Urban and Regional Development Planning*, 3(4), 133-158. doi: 10.22054/urdp.2019.44900.1144[In Persian].
- Zebardast, E. (2007). Examination of changes in urban primacy in Iran, *Journal of Fine Arts: Architecture and Urban Planning*,29(29), [In Persian].
- Saraghi, Issa, Dariush, Abolfathi and Hossein, Maleki (2009). "The process of globalization and its impact on the urbanization process in metropolises of developing countries (Case study: Tehran metropolis)", *Journal of Applied Research Geographical Sciences*, No. 13, pp. 139- 172[In Persian].
- Hossein H(2004). *New Perspectives in Urban Geography* (Vol.I), Tehran, Samit Publications[In Persian].
- Shaikhi, M., & Aghamohseni fashami, N. (2017). Evaluation of administrative – political capital transferring policy in tehran metropolis. *Quarterly Journals of Urban and Regional Development Planning*, 1(2), 57-84. doi: 10.22054/urdp.2017.12241[In Persian].
- Salehi, Ismail and Pour Asghar Sangachin (1388). An analysis of obstacles to land development in Iran, *Strategy Magazine*, No. 1, 149-182[In Persian].
- Sarafi, M (1377). *The fundamentals of regional development planning of Tehran: Organization of the budget and Plan*, the Center for Economic-Social Documents and Publications[In Persian].
- Arozi, Alireza (1371). *Memoirs of Abolhassan Ebtahaj*, Scientific Publications[In Persian].

- Farzinvas, A., Sadeghi Shahdani, M., & Ghaffary Fard, M. (2009). Fiscal Decentralization and Its Economic Performance. *Journal of Economic Research and Policies*, 17(49), 19-40 [In Persian].
- Qajar K, Mohammad Mi (2009). A review on the preparation of regional physical plans in Iran, *Village Housing and Environment*, No. 130, 90-101, [In Persian].
- Gilberto Serra Valli (2014). *An introduction to place-based development, economics and policies*, translated by Gholamreza Latifi and Mahmoud Gudarzi, first edition, Ramin Publications [In Persian].
- Latifi Gholamreza (1391). *Basics and principles of regional planning*, Nashr Alam, first edition, [In Persian].
- latifi, G. (2009). The History of Spatial Planning Evolution in Development Programs in Iran: Pre and Post Revolution of 1979. *Social Development & Welfare Planning*, 1(1), 111-147. doi: 10.22054/qjsd.2010.5695, [In Persian].
- Moshfegh, M., & Hosseini, G. (2013). Policies of Optimum Distribution of Population and Migration in Iran: Prioritization of Global Experiences from Perspectives of Iranian Experts. *Population Policy Research*, 1(1), 9-31 [In Persian].
- Moshfegh, M. (2017). A Comparative Study on Policy Experiences regarding to Even distribution of urban population in Selected Asian Countries. *Quarterly Journals of Urban and Regional Development Planning*, 2(3), 1-29. doi: 10.22054/urdp.2018.25598.1077 [In Persian].
- varesi, H. R., zangiabadei, A., & Yaghfoori, H. (2008). A Comparative study of Public Utilities Distribution from a Social Justice Perspective (A Case study: Zahedan). *Geography and Development*, 6(11), 139-156. doi: 10.22111/gdij.2008.3651 [In Persian].

استناد به این مقاله: مشفق، محمود. (۱۴۰۲). بررسی و ارزیابی تغییرات شاخص‌های تمرکزگرائی جمعیت شهری طی برنامه‌های اول تا پنجم توسعه ایران (۱۳۹۴-۱۳۶۸)، فصلنامه برنامه‌ریزی توسعه شهری و منطقه‌ای، ۸(۲۶)، ۱-۴۱.

DOI: 10.22054/urdp.2023.72952.1537

Urban and Regional Development Planning is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License...

